

1.01
Prejeto 19. 5. 2011

UDK 329.12(497.4)"1918/1941"

Jurij Perovšek*

Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941

IZVLEČEK

Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi od začetka njegovega samostojnega političnega organiziranja leta 1891 do druge svetovne vojne na Slovenskem pokaže, da je (bil) omenjeni problemski kompleks najtrši oreh v življenju slovenske družbe in naroda v novejši zgodovini. Zrasel je iz medsebojnega slovenskega idejnega in političnega zanikanja ter izključevanja, ki se je prek različnih nosilcev in v različnih zgodovinskih položajih marsikdaj izrazilo v zlem sovraštvu med temeljnimi zgodovinskimi političnimi tabori na Slovenskem. Liberalci v tem niso bili ne izjema in ne pravilo, čeprav je idejni boj na Slovenskem začela katoliška stran. Njihovo nasprotovanje političnemu katolicizmu, ki je bilo najostreje na (nekdanjem) Kranjskem, se je vse manj utemeljevalo v modernosti in njenih vrednostnih podlagah, vse bolj pa na kulturnem boju in protikatoliških ideologijah. Tako je liberalizem – kar je veljalo tudi za njegov odnos do socialističnega in komunističnega gibanja – s svojim primerom le potrdil tedanjo ozko in obremenjujočo idejno in politično ter v precejšnji meri tudi stanovsko samozadostno oziroma hierarhično totalitetno socialno držo Slovencev. Ta v sebi ni imela dovolj prostora za uravnovešeno dojetje drugega. To je bila zagotovo slaba zgodovinska popotnica, ki so si jo Slovenci pripravili v času do druge svetovne vojne in ki se je neusmiljeno polastilo nakopičeno medsebojno slovensko sovraštvo med njo.

Ključne besede: Slovenija, liberalizem, politični katolicizem, komunizem, kulturni boj, narodno vprašanje, socialno vprašanje, idejno, politično, socialno, narodno sobivanje

ABSTRACT

THE QUESTION OF THE IDEOLOGICAL, POLITICAL, SOCIAL AND NATIONAL CO-HABITATION IN THE LIBERAL POLITICAL THOUGHT AND PRACTICE BETWEEN 1891–1941

The question of the ideological, political, social and national co-habitation in the liberal political thought and practice since the beginning of its independent political organisation in

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: jurij.perovsek@inz.si

1891 until World War II in Slovenia indicates that this complex problem has been the hardest issue to address in the life of the Slovenian society and nation in the recent past. It stemmed from the Slovenian mutual ideological and political denial and exclusion, manifesting itself in various forms and different historical situations, frequently in severe hatred between the basic historical political camps in Slovenia. The liberals were no exception and also no rule as far as this was concerned, even though the ideological struggle in Slovenia was initiated by the Catholic side. The liberals' opposition to the political Catholicism, most severe in the (former) Carniola, was less and less often based on modernity and its underlying values, and increasingly frequently on the cultural struggle and anti-Catholic ideologies. Thus with its example liberalism – which also held true of its attitude to the socialist and communist movement – only confirmed the restrictive and aggravating ideological, political, largely also corporatist-self-sufficient or hierarchic-total social attitude of Slovenians at that time. This attitude did not contain enough room for a balanced perception of the others. This surely resulted in heavy historical baggage, which Slovenians had gathered in the time up to the World War II and which had been added to abundantly by the mounting mutual hatred among them during World War II.

Key words: Slovenia, liberalism, political Catholicism, communism, cultural struggle, national question, social question, ideological, political, social, national co-habitation

I

Idejna in političnostrankarska razcepitev slovenskega prostora, ki jo je prinesla ločitev duhov sredi oziroma konec osemdesetih let 19. stoletja, je v tedanjo slovensko narodno skupnost vrezala bistveno ostrejše ločnice v duhovni drži ter načinih družbenega in političnega sobivanja. Od devetdesetih let jih je v osrednji slovenski deželi – na Kranjskem – utemeljevalo moderno, skladno z evropskim razvojem oblikovano politično življenje, ki se je na podlagi soočenja katoliških, liberalnih in marksističnih idejnopolitičnih ter socialno-gospodarskih vrednot in usmeritev v naslednjem desetletju izrazilo tudi drugod na Slovenskem. Oblikovanje tradicionalnih političnih taborov je leta 1890 napovedala ustanovitev Katoliškega političnega društva v Ljubljani, ki mu je naslednje leto, prav tako v Ljubljani, sledila ustanovitev liberalnega Slovenskega društva. Katoliški tabor je nato leta 1892 opredelil svoja temeljna idejna, politična in socialno-gospodarska vodila na I. slovenskem katoliškem shodu, 29.–31. avgusta v Ljubljani, liberalci pa svoja na shodu zaupnih mož, 29. novembra 1894 v Ljubljani. Na shodu so ustanovili Narodno stranko za Kranjsko (NS; od leta 1905 Narodno napredna stranka – NNS). Liberalna Narodna stranka je bila prva moderna politična stranka na Slovenskem, saj je katoliški tabor v političnostrankarski obliki začel nastopati šele jeseni 1895, ko ga je na volitvah v kranjski deželni zbor predstavljala Katoliška narodna stranka (KNS). Marksisti so svojo, za vse slovensko ozemlje ustanovljeno Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko (JSDS), oblikovali leta 1896 v Ljubljani.

Liberalci so svoje poglede na politične spremembe ter ideološke zareze v slovenski družbi po letu 1890 izražali skladno z njihovim razvojem. Spoznanje, da je prišla doba ločenih organizacij,¹ jih sprva ni vznemirilo, saj so obenem z napovedjo oblikovanja Slovenskega društva priznali tudi upravičenost vsake druge politične združitve, ki se zavzema za enake cilje – obstanek in napredek slovenskega naroda.² Nasproti Mahničevi oziroma katoliški zahtevi po »načelnosti« v politiki, ki je izključevala sodelovanje z nekatoliškimi skupinami, posebej liberalnimi,³ so zagovarjali načelo političnega sobivanja, čeprav je sicer bil, kot je na shodu Slovenskega društva 2. februarja 1891 v Ljubljani dejal dr. Ivan Tavčar, njegov nastanek posledica odpora proti omenjeni zahtevi. Tavčar je tedaj še izjavil, da v društvu škofom ne odrejajo pokorščine na cerkvenem področju, »če pa posežejo škofje v politiko, potem morajo dopustiti, da se jim kritikujejo njihove politične zahteve ravno tako, kakor vsakemu drugemu politiku.«⁴

Pripravljenost za politično sobivanje je v liberalno usmerjenem delu slovenske javnosti popustila s I. slovenskim katoliškim shodom. Kot je v svojem poročilu o delu pripravljalnega odbora za shod poudaril dr. Ivan Šušteršič, je katoliška stran shod razumela kot izvrstno bojno sredstvo v načelnem spopadu med katolištvom in liberalizmom.⁵ V tem duhu ni pripravljalni odbor, razen s katoliške oziroma cerkvene strani, k pripravi shoda pritegnil nobene druge slovenske organizacije ali posameznika.⁶ Na tak način po besedah liberalnega Slovenskega naroda ni bilo mogoče »doseči občeslovenskega, pravega kat. shoda«, ki so ga na liberalni strani v ideji, v načelu pozdravljali. Opozorili pa so, da ima shod bolj strankarskopolični kot katoliški namen, kar pomeni, »da se ima na tem katoliškem shodu slovesno konstatovati – razdor in razkol mej Slovenci!«⁷

Osrednje vprašanje, ki je zaposlovalo pripravljavce I. katoliškega shoda, je bilo oblikovanje slovenskega katoliškega političnega programa.⁸ Shod ga je izrazil v poudarku, da »smatra nepremeljiva načela katoliške vere kot glavni temelj javnopravnemu razvoju slovenskega naroda in izreka iskreno željo, da bi na tej trdni podlagi složno sodelovali vsi Slovenci v težkem boju za narodni obstanek slovenskega ljudstva«. Vsem vernim Slovincem je še priporočil, naj se v boju za katoliško življenje tesno

¹ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina : 1848–1895 : peta knjiga. Ljubljana 1966 (dalje Prijatelj, 5), str. 312.

² Slovenski narod (dalje SN), št. 20, 26. 1. 1891, Slovenskim rodoljubom!

³ Peter Vodopivec: Od Pohlinove slovnice do samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana 2006, str. 108. O Mahničevem – kot ga imenuje – neizprosnem ideološkem diktatu in njegovem klicu aut – aut v slovenski svet Jožko Pirc: Rimski katolik in ločitev duhov. V: Mahničev simpozij v Rimu. Celje 1990, str. 109–126.

⁴ SN, št. 37, 16. 2. 1891, Prvi javni shod »Slovenskega društva« v Ljubljani.

⁵ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Ljubljana: pripravljalni odbor, 1893 (dalje Poročilo o I. katoliškem shodu), str. 3.

⁶ Prav tam, str. 3–23. SN, št. 204, 7. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, I., SN, št. 205, 9. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, II.

⁷ SN, št. 195, 27. 8. 1892, uvodnik z dne 27. avgusta.

⁸ Stane Granda: I. in II. slovenski katoliški shod. V: Missiev simpozij v Rimu, Celje 1988, str. 97, 98.

oklepajo od boga danih voditeljev in učiteljev, »naj se vsikdar z neomajljivo vdanostjo, zvestobo in pokorščino držé svojih dušnih pastirjev, škofov in rimskega papeža«. ⁹ Liberalna stran je to zavrnila, ker po njenem prepričanju vera ni bila odločilni porok za narodov obstanek in napredek, pač pa ju zagotavljata narodna zavest in narodnostno načelo; javno narodno delovanje mora izhajati »izrecno iz narodnostnega načela«. Zavrnila je tudi poudarek o katoliškem temelju političnega sodelovanja med Slovenci, saj bi to pomenilo njeno »kapitulacijo«. ¹⁰ Kot je zapisal Slovenski narod, naj bi se namreč shod zavzel, da so »naši škofje – naši voditelji *brez razlike*, ali gre voditi v verskih rečeh, mari pa zgol(j) v narodno-političnih«. ¹¹ Liberalno usmerjeni deželni poslanec Fran Šuklje je na seji kranjskega deželnega zbora 27. septembra 1892 tako oceno izrazil takole: »Kar se od nas zahteva, to je nadvlada, diktatura cerkvene oblasti nad vsemi pojavi javnega, slovstvenega, umeteljnega in socialnega našega življenja. /.../ To je stvar proti kateri moramo odločno oporekati, ker bi ugonobila in zamorila narodno prihodnost našo in vsak duševni napredek!« ¹²

Gornje besede je Šuklje izrekel v govoru, h kateremu ga je navedel odpor proti »Mahničevemu interpretu« Šušteršiču, saj se je zaradi njegovega vehementnega nastopa na I. katoliškem shodu zbal »pretiranosti nove katoliške struje« pod njegovim vodstvom. ¹³ Šušteršič je na shodu dejansko podal eno od najbolj ostrih obsodb liberalizma, ¹⁴ ki mu je, sklicujoč se na položaj poročevalca pripravljalnega odbora, v političnem in idejnem smislu napovedal najodločnejši boj. »*Čim odločneje, tem bolje*,« je posebej pribil. Poudaril je, da je boj proti liberalizmu za katoličane »sveta dolžnost«, saj sta ga najostreje obsodila papeža Pij IX. in Leon XIII. »*S tem*,« je dejal, »*je nam katoličanom stališče dano*.« ¹⁵

Svoje stališče je na podlagi Šušteršičeve napovedi izrekla tudi liberalna stran. Dan po njeni objavi v Slovincu je Narod še enkrat opozoril, da se skozi resolucije katoliškega shoda kot rdeča nit vleče zanikanje narodnostnega načela, česar noben narodni Slovenec ne more sprejeti, nato pa pristavil: »Ako se sedaj oblastno zahteva, da moramo sprejeti program knezoškofa Missia-Mahničeve stranke ali pa bomo imeli boj, tedaj bodo vse res narodne stranke složno volile boj, ker bomo s tem le *nadaljevali boj za svojo narodnost*, boj, katerega se do sedaj nismo strašili proti vnanjim sovražnikom in se ga tem manj strašimo pred domačim.« ¹⁶ Prvi katoliški

⁹ Poročilo o I. katoliškem shodu, str. 143, 119.

¹⁰ SN, št. 209, 14. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, IV.

¹¹ SN, št. 210, 15. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, IV. (pravilno V.)

¹² Fran Šuklje: *Iz mojih spominov*, I. del. Ljubljana 1988, str. 240.

¹³ Prav tam, str. 239, 240.

¹⁴ Poročilo o I. katoliškem shodu, str. 264–267.

¹⁵ Slovenec, št. 208, 13. 9. 1892, Razpor na Kranjskem. Omenjene Šušteršičeve bojne napovedi, ki jo je podal v govoru na zasedanju odseka za narodno organizacijo, Poročilo o I. katoliškem shodu ne navaja. Opozarja pa na papeški obsodbi liberalizma in Šušteršičevo ugotovitev o s tem avtoritativno podanim stališčem za katoličane. V nasprotju s Slovincem Poročilo tudi drugih delov Šušteršičevega govora ne navaja v celoti. (Poročilo o I. katoliškem shodu, str. 140.)

¹⁶ SN, št. 210, 15. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, IV. (pravilno V.).

shod je tako trajno ločil duhove na Slovenskem¹⁷ oziroma, kot je glede liberalcev leta 1913 zapisal avtor v Slovenskem narodu: »Prvi katoliški shod je pravzaprav ustvaril liberalce in temu krstu sta kumovala kardinal Missia (Jakob Missia, ljubljanski knezoškof v letih 1884–1898 – op. J. P.) in pa škof dr. Mahnič.«¹⁸

Kar zadeva politični razhod med katoliško in liberalno stranjo, pa je treba opozoriti, da ta pri liberalcih ni izhajal iz zavračanja krščanske vere in nauka. Kot dobro pojasnjuje Zvonko Bergant, so bili namreč liberalci, gledano z dogmatično-zakramentalnega vidika, lojalni katoličani v zasebnem življenju. Udeleževali so se bogoslužja in verskih obredov, prejeli zakramente idr., a pri tem ni šlo le za neko (tradicionalistično) pozunanjenje, ampak za izraz njihovega resničnega notranjega verskega prepričanja. V slovenskem primeru zato liberalcev oziroma, širše gledano, svobodomislecev – razen redkih posameznikov – ne moremo enačiti z ateisti, kar sta jim rada pripisovala katoliški tisk oziroma katoliška politika sploh. Kranjski (in slovenski) liberalizem oziroma njegovi temeljni predstavniki so bili katoličani, od katoliške strani pa so se razlikovali v razumevanju določenih razsežnosti krščanstva, točneje katolištva, kot religije. Ta bi morala ostati na zasebni ravni in ne bi smela imeti nikakršnega vpliva na posameznikovo družbeno in politično ravnanje. Liberalna stran je še nasprotovala temu, da bi kleriki imeli odločilno besedo na drugih področjih javnega življenja, medtem ko je katoliška zagovarjala papeževino in škofovsko avtoriteto (in avtoriteto drugih klerikov) tudi v družbenopolitičnem življenju.¹⁹

Ob ustanovitvi Narodne stranke so liberalci skladno s svojim svetovnonazorskim prepričanjem izjavili, da priznavajo načela katoliške vere kot trden temelj razvoju slovenskega naroda in izrekli željo, da bi na tej in na narodni podlagi vsi Slovenci složno sodelovali v boju za narodni obstanek. Načelno so še vedno podpirali sobivanje različnih slovenskih političnih organizacij. Do prvega političnega soočenja med liberalno in katoliško stranjo je nato prišlo ob volitvah v kranjski deželni zbor 21. in 25. novembra 1895. To je bil čas, ko je vodstvo slovenske politike že prešlo v roke temperamentnejših radikalcev iz obeh taborov: v liberalnem v roke Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja, v katoliškem pa najprej v roke Andreja Kalana in za njim dr. Janeza Evangelista Kreka ter Šušteršiča.²⁰ Sredi devetdesetih let je diferenciacijska ihta zajela še številna društva, organizacije in institucije.²¹ Volitve, na katerih se je Narodna stranka zavzela proti tlačanstvu nemu

¹⁷ Dragotin Lončar: *Politično življenje Slovencev : od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta.* Ljubljana 1921, str. 62.

¹⁸ SN, št. 166, 22. 7. 1913, *Spoznavaj sebe in svoje sovražnike!*, IV.

¹⁹ Zvonko Bergant: *Kranjska med dvema Ivanoma : idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje.* Ljubljana 2004 (dalje Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*), str. 18, 20, 99, 103.

²⁰ Fran Erjavec: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem.* Ljubljana 1928 (dalje Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*), str. 61.

²¹ Igor Grdina: *Slovenci med tradicijo in perspektivo : politični mozaik 1860–1918.* Ljubljana 2003 (dalje Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*), str. 142.

samemu (duhovniškemu) stanu in za svobodo duhá,²² je z relativno večino dobila KNS. To je liberalce tako vznemirilo, da so se odločili za korak, ki je pomenil glavni politični dogodek po strankarski ločitvi med Slovenci. V položaju, ko sta se morali za večinsko odločanje o spornih vprašanjih v deželnem zboru združiti dve stranki proti tretji, so se januarja 1896, da bi onemogočili KNS, liberalni poslanci zvezali z nemškimi.²³ Pri sklenitvi sporazuma z Nemci, za katerega sta se sicer potegovali obe slovenski stranki, je vsaj deloma svojo vlogo imela tudi idejna sorodnost slovenske liberalne in nemške stranke.²⁴ Narodna stranka se je torej v tedanjem političnem razmerju raje odločila za sodelovanje z nemško stranjo v deželnem zboru, kot pa da bi na Kranjskem odločala KNS. Tavčar se je v zavesti političnega zmagovalca ob tej priložnosti postavil na izrazito monistično stališče, kajti po sklenitvi sporazuma s stranko nemških veleposestnikov je dejal: S tem se naklada »klerikalni stranki post, ki bode trajal nekaj dalje, nego štirideset dnij«.²⁵ »Post« katoliške strani je bil kljub prenehanju liberalno-nemške zveze leta 1905 dejansko dolg – dobrih dvanajst let –, končal pa se je decembra 1908, ko je na podlagi reforme deželnega volilnega sistema, s katero je bila uvedena splošna in enaka volilna pravica za moške, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), v katero se je 1905 preimenovala KNS, dobila absolutno večino. SLS je nato bila politična gospodarica Kranjske do konca obstoja habsburške monarhije.

Pogled na dogajanje po sklenitvi liberalno-nemške zveze v deželnem zboru nam pomaga tudi pojasniti, kateri načelni vidiki so dejansko odločali o vprašanju sobivanja slovenske katoliške in liberalne stranke. Decembra 1897 je politično že uveljavljeni Ivan Šušteršič na shodu Katoliškega političnega društva v Ljubljani z namenom, da bi razbil omenjeno zvezo, pozval k spravi med strankama. Do sprave je kljub zadržkom na liberalni strani prišlo februarja 1898, a je ostala »mrtvorjeno dete«,²⁶ saj ni zagotovila mirnega sobivanja in sodelovanja obeh sprtih strani. »Sprava«, ki sta se je obe v resnici bali in nanjo nista bili pripravljene, je pokazala, da vprašanje o prevladi vere na eni oziroma narodnosti na drugi strani, ki naj bi bilo po poudarkih obeh političnih smeri ključno za nasprotje med njima, ni bilo odločujoče. Nasprotje med KNS in NS v bistvu ni obstajalo na ravni ali vera ali na-

²² SN, št. 265, 16. 11. 1895, Rojaki!

²³ Janko Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998 (dalje Pleterski, Šušteršič), str. 48–49. Podrobneje o sklenitvi liberalno-nemškega sporazuma Dragan Matić: Nemci v Ljubljani : 1861–1918. Ljubljana 2002, str. 299–309, 419.

²⁴ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik: Slovenska zgodovina : od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966 (dalje Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina), str. 308.

²⁵ SN, št. 57, 9. 3. 1896, (Ivan Tavčar), Konec igre!, III.

²⁶ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 66. Spravna pogodba med KNS in NS je določala, da bosta kluba obeh strank v deželnem zboru v njegovem tekočem sklicu (1895–1901) složno delovala »za razvoj javnega življenja v kulturnem, socialnem in gospodarskem pogledu na krščanski podlagi in zlasti odločno potegovala se za narodne pravice ter politični, gospodarski in socialni napredek slovenskega ljudstva«. (Slovenec, št. 63, 18. 3. 1898, Sprava; SN, št. 63, 18. 3. 1898, Spravna pogodba).

rodnost, ampak je šlo za vprašanje, katera načela (katoliška ali svobodomiselná, liberalna) naj bodo temelj narodovega življenja.²⁷

II

Katoliško-liberalni spopad je od srede devetdesetih let do začetka prve svetovne vojne temeljno označil idejno, družbeno, politično, kulturno in socialno-gospodarsko življenje na Kranjskem in v širšem slovenskem okviru. V tem spopadu ni bilo prostora za misel o sobivanju obeh sprtih strani, govorimo lahko le o njunem soobstajanju, ki pa sta ga druga drugi v celoti izpodbijali. Tako katoliška kot liberalna stran sta sistematično vzdrževali stanje nenehne medsebojne bojne napetosti, ki sta jo izražali ter sproščali na različne načine in ob različnih priložnostih. Najbolj značilni poudarki, ki jih je Narodna oziroma Narodno napredna stranka na Kranjskem namenila katoliški strani, so bili, da se liberalci ne borijo proti katoliški veri, pač pa proti njeni zlorabi v politiki, saj je SLS, ki so jo primerjali s sicilijansko mafijo, docela pod poveljstvom duhovščine.²⁸ Ker se je le-ta organizirala kot politična stranka, ki hoče »vse javno življenje potlačiti pod svoj podplat«,²⁹ so zahtevali uvedbo kancelparagrafa – zakonske določbe, ki bi z grožnjo denarne ali zaporne kazni duhovnikom prepovedala in preprečevala politično zlorabo vere in nadnaravnih sredstev.³⁰ Politični katolicizem so imenovali »klerikalizem«, njihovi katoliški politični nasprotniki pa zanje niso bili nič drugega kot – kakor je dejal Tavčar – »mrčes«. »In tisti bo opravil prav zares koristno delo,« je poudaril Tavčar, »ki bo od tega mrčesa ocedil slovenski narod!«³¹ Po teh besedah ne more čuditi drža NS, ki je poleti 1901 katoliški strani napovedala neizogiben, najkrutejši boj – »boj do noža«. ³² Tavčar, ki ga je povsem zaslepilo sovraštvo do politizirajočih duhovnikov,³³ – to je bilo značilno tudi za številne meščanske in zlasti podeželske liberalne družine, deloma pa tudi za stranko samo,³⁴ –, je tedaj poudaril, da je ena glavnih točk de-

²⁷ Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 75, 78–79, 95; gl. še str. 76.

²⁸ SN, št. 164, 20. 7. 1901, Naš program; SN, št. 277, 4. 12. 1904, Vera v politiki, I.; SN, št. 254, 6. 11. 1906, Iz eksekutivnega odbora narodno-napredne stranke; SN, št. 26, 31. 1. 1907, Crnamaffia, št. 105, 8. 5. 1907, Volilci!; SN, št. 26, 3. 2. 1909, Shod zaupnikov narodno napredne stranke.

²⁹ SN, št. 215, 19. 9. 1900, Katoliški shod, II.

³⁰ SN, št. 246, 26. 10. 1905, Volilna reforma, št. 278, 5. 12. 1905, Vera v politiki, II; Zvonko Bergant: Slovenski klasični liberalizem : idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921. Ljubljana 2000 (dalje Bergant, Slovenski klasični liberalizem), str. 92–93.

³¹ SN, št. 187, 17. 8. 1901, Proč s hinavščino iz našega javnega življenja.

³² SN, št. 212, 16. 9. 1901, Volilno gibanje. Shod v Črnomlju, št. 191, 22. 8. 1901, Slovenskim deželnozborskim volilcem!

³³ Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 145.

³⁴ V NNS niso vsi liberalni prvaki zagovarjali trde kulturnobojne drže nasproti katoliški strani. Predstavnik take politične usmeritve in ravnanja je bil eden od zgodovinskih voditeljev slovenskega političnega liberalizma in načelnik NNS v letih 1906–1910 Ivan Hribar, ki je imel med pripadniki katoliškega tabora precej dobrih osebnih prijateljev, medtem ko je bil politično ali osebno gorak le malokateremu iz njegovih vrst. – Jurij Perovšek: na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega

lovanja NS, »da se avtoriteta duhovstva med priprostim našim narodom /.../ izpodkoplje in sistematično izpodnese«. Prepričan je bil, da bo nekoč do tega prišlo, le »izumreti bode morala sedanja generacija in na njeno mesto stopiti mlajša in čilejša! Šele takrat se bodo pokazali sadovi našega boja.«³⁵

Svoj boj proti katoliškim nasprotnikom so liberalci v političnem pogledu vodili na več področjih. Ostro so se odzvali na II., III. in IV. katoliški shod, ki so se v letih 1900, 1906 in 1913 zbrali v Ljubljani,³⁶ in ob zadnjem poudarili, da je imel, tako kot vsi prejšnji, »izrazito zavojevalen namen«. Končni cilj SLS je namreč »bil vedno in ostane vedno, pridobitev popolne javne oblasti, pridobitev absolutnega gospostva in popolno uničenje vseh in vsega, kar klerikalizmu ne služi«.³⁷ Take ocene so jih že konec 19. stoletja privedle v neizprosni idejni in politični boj proti najvidnejšim predstavnikom slovenskega katoliškega gibanja. Za svojega glavnega nasprotnika so imeli ljubljanskega knezoškofa dr. Antona Bonaventuro Jegliča, ki so ga ostro napadali vse od začetka leta 1899 do njegove upokojitve leta 1930. Enako oster boj so v letih 1894–1917 vodili proti utemeljitelju krščanskosocialnega združenstva Janezu Evangelistu Kreku.³⁸ V začetku 20. stoletja pa so na vso moč razpihnili še ostro kampanjo proti voditelju KNS Ivanu Šušteršiču.³⁹ V tem času so nasprotovali tudi volilni reformi, to je uvedbi splošne in enake volilne pravice (za moške), s katero je Šušteršič nameraval doseči katoliški politični monopol v narodu. Liberalci so se političnemu sobivanju z najširšo množico sodržavljanov na podlagi izražanja njihove volje s splošno in enako volilno pravico upirali zato, ker naj bi bila večina slovenskega naroda nezmožna samostojnega odločanja pri volitvah in bi volila tako, kot bi ji ukazala duhovščina. S takimi poudarki so priznali, da nimajo političnega zaledja med ljudstvom. Splošno in enako volilno pravico so podprli šele leta 1905, potem ko so Nemci izjavili, da je volilna reforma zanje sprejemljiva.⁴⁰ Iz enakih razlogov kot pri splošni in enaki volilni pravici za moške so nasprotovali tudi političnemu sobivanju z ženskami. To so pokazali ob občinskih volitvah v Ljubljani 23. aprila 1911, na katerih so po sprejemu reforme občinskega volilnega reda za deželno stolno mesto Ljubljano, ki jo je leta 1910 izvedla SLS, volile tudi ženske.⁴¹ Opozarjali so na »nerazsodnost in politično neizvež-

in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja. Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Na poti v moderno), str. 73–78.

³⁵ SN, št. 212, 16. 9. 1901, Volilno gibanje. Shod v Črnomlju.

³⁶ Jurij Perovšek: Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje. V: Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije. Ljubljana 2002, str. 39; isti, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem v začetku 20. stoletja. V: Sto let Zavoda sv. Stanislava. Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem), str. 24–25; SN, št. 193, 23. 8. 1913, Misli ob katoliškem shodu, št. 195, 26. 8. 1913, Po katoliškem shodu.

³⁷ SN, št. 195, 26. 8. 1913, Po katoliškem shodu.

³⁸ Perovšek, Na poti v moderno, str. 84–123.

³⁹ Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 149, 150; Žlindra v državnem zboru : obsodba kranjskega drž. poslanca dr. Iv. Šušteršiča. Ljubljana 1901.

⁴⁰ Pleterski, Šušteršič, str. 84, 89, 100–101, 108; Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 15–20, 24; Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 302–303.

⁴¹ Vasilij Melik: Začetki ženske volilne pravice. V: Čarnijev zbornik (1931–1996) : zbornik med-

banost slovenskega ženstva«, na kateri računa SLS, ki ima ženske le za svoje slepo orodje.⁴² Najbolj značilen izraz nasprotovanja NS/NNS katoliški strani pa je bila znana »farška gonja«.⁴³ Izhajala je iz zavesti kranjskih liberalcev o njihovem sekundarnem položaju v slovenski družbi, nedomišljenega idejnega nazora in ekskluzivistične svobodomiselnosti naravnosti. Liberalci so zato svoj temeljni *raison d'être* našli v nerazsodnem zavračanju vsega, kar je imelo katoliški predznak.⁴⁴ Boj proti političnemu katolicizmu so vodili pod gesli boja proti fevdalni reakciji in srednjeveškemu mračnjaštvu, kar pa novi družbeni usmeritvi Cerkev in katoliškega gibanja ni več ustrezalo in je v glavnem ostalo brez učinka.⁴⁵ K omenjenemu ravnanju pa je prispevalo tudi dejstvo, da se je »z nastopom *Rimskega katolika* in posebej še s I. katoliškim shodom /.../ z veliko ognjevitostjo začela ofenziva slovenskega katoliškega sveta proti vsemu, kar je bilo v ljudskem občestvu slabega, to se pravi liberalnega, frasonskega, husitskega, radikalnega, socialističnega in komunističnega.«⁴⁶ Ob pogostoma pritlehni »farški gonji« kranjskih liberalcev proti katoliški strani je treba opozoriti tudi na podobne »polemične tirade kranjskih klerikalcev proti domačim meščanskim nasprotnikom«, ki »niso ne v pogostnosti ne v kakovosti prav nič zaostajale za onimi prvimi. Šušteršič je bil na tem klavrnem polju pravi arbiter elegantiarum.«⁴⁷

Razen na političnem so liberalci tudi na drugih področjih pokazali, da se je t. i. kranjski prepir globoko zajedel v tedanje javno in tudi zasebno življenje. Tako se je značilno izrazil v narodnoobrambnem in kulturnoznanstvenem delovanju (t. i. bistriški udar, s katerim je liberalno usmerjena narodno radikalna mladina leta 1907 prevzela vodenje najstarejše, vseslovenske narodnoobrambne organizacije in do tedaj slogaške Družbe sv. Cirila in Metoda; liberalni prevzem vodenja vodilne slo-

narodnih družboslovnih in humanističnih razprav = A festschrift for Ludvik Čarni (1931–1996) : studies in humanities and social sciences. Ljubljana 1998 (dalje Melik, Začetki ženske volilne pravice), str. 254–255; Irena Selišnik: Prihod žensk na oder slovenske politike. Ljubljana 2008, str. 79–83.

⁴² SN, št. 91, 21. 4. 1911, Volilno gibanje : ženski volilni shod v »Mestnem domu«. Na občinske volitve v Ljubljani, 23. 4. 1911, je prišlo okoli 1400 žensk. Med njihovimi glasovi je bilo več katoliških in nemških kot med moškimi. (Melik, Začetki ženske volilne pravice, str. 255)

⁴³ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 97; Joško Pirc: Aleš Ušeničnik in znamenja časov : katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. stoletja do srede 20. stoletja. Ljubljana 1986, str. 51; Ivan Cankar: Zbrano delo : knjiga 26 : pisma, I. Ljubljana 1970, str. 77; Slovenec, št. 281, 9. 12. 1905, Politične silhuete.

⁴⁴ Jurij Perovšek: Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma v letih 1894–1918. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1992, št. 1–2 (dalje Perovšek, Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma), str. 4–5, 11. Janko Kos: Duhovna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996 (dalje Kos, Duhovna zgodovina Slovencev), str. 116–117.

⁴⁵ Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981 (dalje Pleterski, Študije), str. 48.

⁴⁶ Mateja Tominšek Perovšek: Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo : portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem. Ljubljana 2006 [i. e. 2007] (dalje Tominšek Perovšek, Frančišek Lampe – Zmerno, z ljubeznijo), str. 176.

⁴⁷ Pleterski, Šušteršič, str. 203.

venske kulturne organizacije Slovenska matica leta 1913⁴⁸), dosledno pa je bil poudarjen tudi pri obravnavi svetovnonazorskih vprašanj.⁴⁹ Do medsebojnega upoštevanja med katoliško in liberalno stranjo ter zagovarjanja enakih stališč je v tem času prišlo le po znanih septembrskih dogodkih v Ljubljani leta 1908, ko so – kot je dejal Ivan Tavčar na shodu zaupnikov NNS 2. februarja 1909 v Ljubljani – vsi začutili, »da je neobhodno potrebno, da naj /.../ v zadevah, katere se tičejo slovenske narodnosti, obe slovenski stranki, kjer je le mogoče, složno nastopile/ta, da se s tem poveča vpliv slovenske državnozbornske delegacije.«⁵⁰ NNS je premirje sklenila tem lažje, »ker se ji je ž njim nekako neposredno pripoznala pravica do politične eksistence, katera se ji je do tedaj dosledno zanimala«. Sicer pa je NNS že na tem shodu na predlog dr. Gregorja Žerjava ugotovila, da je premirje izčrpano in da bo vztrajno nadaljevala s svojim delom »združiti v močno vrsto vse, kar v deželi čuti narodno in napredno.«⁵¹ Septembrski dogodki v Ljubljani – in pred njimi na Ptuj – so poleg pripravljenosti obeh strank za sodelovanje v temeljnih narodovih vprašanjih še pokazali, da so liberalci, kar zadeva vprašanje nacionalnega sobivanja z Nemci, odločno zagovarjali svoje siceršnje slovensko narodnoemancipacijsko stališče.⁵² Če so nasproti Nemcem in nemštvu zahtevali enakopravno sobivanje, pa let tega niso zagovarjali v odnosu do Judov. Protisemitsko razpoloženje je namreč živel tudi med liberalci na Kranjskem in sploh na Slovenskem, odklonilen odnos slovenskega liberalizma do judovstva pa se »kot inherentna značilnost idejnega značaja kranjsko-slovenskega liberalnega tabora pojavlja in ohranja od začetkov njegovega organiziranja v šestdesetih letih 19. stoletja do njegovega zatona v obdobju med obema vojnama.«⁵³

⁴⁸ Andrej Vovko: *Mal položi dar ... : portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda : 1885–1918*. Ljubljana 1994, str. 70–74; isti, Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Štajerskem, ustanovljene v obdobju 1907–1918. V: *Zbornik septembrski dogodki 1908*. Ptuj 1998, str. 25–26; Andrej Rahten: *Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca : 1869–1934*. Celovec 2002 (dalje Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*), str. 124; Željko Oset: *Idejnopolitični spori v Slovenski matici od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2009, št. 1, str. 106.

⁴⁹ Jurij Perovšek: *Polemika Ušeničnik – Rostohar o veri, narodnosti in etiki v letih 1912–1913*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2003, št. 1, str. 1–12.

⁵⁰ SN, št. 26, 3. 2. 1909, Shod zaupnikov narodno napredne stranke. Po naključju je kmalu po septembrskih dogodkih v Ljubljani 7. 10. 1908 prišlo še do aneksije Bosne in Hercegovine, ki je začasno združila vse slovenske poslance v državnem zboru v klubsko zvezo, vzpodbudila pa je tudi skupno programsko izjavo slovenskih poslancev (SLS in NNS) 16. 1. 1909 v kranjskem deželnem zboru. Izjava je pozdravila aneksijo Bosne in Hercegovine v pričakovanju, da je s tem izvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije. (PleTERSki, ŠušTERŠIČ, str. 206, 221)

⁵¹ SN, št. 26, 3. 2. 1909, Shod zaupnikov narodno napredne stranke.

⁵² Branko Goropevšek: *Kaj takega je mogoče pri nas v Avstriji sedaj v 20. stoletju? : odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908*. V: *Zbornik septembrski dogodki 1908*. Ptuj 1998, str. 47 in op. 2 na tej strani; SN, št. 220, 22. 9. 1908, 20. september.

⁵³ Tadej Cankar: *Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov in antisemitizma : diplomaska naloga*. Ljubljana 2003, str. 98.

Želja liberalcev, da bi čim bolj okrepili protikatoliško razpoloženje na Kranjskem, je bila značilen izraz globokih ideoloških razhajanj, s katerimi so Slovenci vstopili v 20. stoletje in pokazali, da je zanje sobivanje različnih idejnih in političnih usmeritev očiten mišljenjski in bivanjski problem. Slednje je, zlasti na podeželju, kjer je bil pritisk političnega katolicizma najmočnejši, zaznamovalo tudi najpomembnejše življenjske odločitve, saj so se celo zakonske zveze sklepale samo med člani liberalno usmerjenih družin,⁵⁴ znotraj njih pa so bili mladi že od otroške dobe podvrženi doslednemu izoblikovanju v politične nasprotnike t. i. klerikalizma. Liberalci na Kranjskem so v svojem odporu proti katoliški strani in njeni politični predstavnici SLS, ki so jo imenovali tudi »liga zla«, nepopustljivo vztrajali do začetka prve svetovne vojne. Tako je dobra dva meseca pred vojno Slovenski narod, ko je opozarjal na »vesoljno klerikalstvo«, zaklical, da je treba v deželi »zlomiti te nenaravne razmere, prelomiti to škodljivo premoč klerikalizma«, kar je »cilj vsem strankam, ki se pri nas udeležujejo političnega življenja«.⁵⁵ Na predvečer vojne sta si obe strani stali nasproti v nepomirljivem nasprotju.⁵⁶

Ob svojem glavnem nasprotniku – katoliškem gibanju in njegovi politični stranki – kranjski liberalci niso našli dobre besede tudi za socialno demokracijo.⁵⁷ Narodna stranka jo je že zelo zgodaj označila za skrajno, revolucionarno. Svarila je, da »postaja sila, s katero bodo prisiljene računati vse politične stranke. Ta stranka deluje, v tem ko druge stranke to le bolj mirno gledajo. Celo zares odločne meščanske stranke, kakor nemški nacionalsocialisti, krščanski socialisti i. t. d. se ne morejo meriti s socialno demokracijo, posebno, kar se tiče organizacijskega duha. Tudi pri nas se to že opaža.«⁵⁸ V zavesti, da je proletariat njen resen socialni nasprotnik, je NS/NNS z vsemi sredstvi, ki jih je imela na razpolago, ovirala razvoj delavskega gibanja, zlasti pa socialne demokracije.⁵⁹ Tako tudi ni podprla odmevnih stavk delavk in delavcev v Tobačni tovarni v Ljubljani ter delavcev v tovarni Kranjske industrijske družbe na Javorniku in v Savi marca in aprila 1904.⁶⁰ Z JSDS je delila le nasprotovanje katoliški strani in SLS, kar jo je navedlo k skupni protestni manifestaciji ob III. katoliškem shodu leta 1906 in sodelovanju za volitve v ljubljanski občinski svet aprila 1907 in na volitvah v državni zbor maja istega leta v Ljubljani.⁶¹ Sicer pa je zagovarjala jasno razvidno protisocialistično stališče,⁶² ki ga je z

⁵⁴ Perovšek, Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma, str. 5, op. 7.

⁵⁵ SN, št. 111, 16. 5. 1914, Volitve na Notranjskem.

⁵⁶ Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768–1992. Ljubljana 1992 [i. e. 1993] (dalje Prunk, Slovenski narodni vzpon), str. 167–169.

⁵⁷ SN, št. 186, 14. 8. 1896, Organizacija po stanovskih interesih.

⁵⁸ SN, št. 49, 2. 3. 1897, Tajnost volitve in socialisti.

⁵⁹ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 288.

⁶⁰ Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 21–22.

⁶¹ SN, št. 195, 27. 8. 1906, Sijajen ljudski shod v »Narodnem domu«; SN, št. 64, 18. 3. 1907, Shod ljublj. volivcev narodno-napredne stranke; Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 321–322.

⁶² SN, št. 210, 12. 9. 1903, O socializmu in njegovi bodočnosti; SN, št. 264, 17. 11. 1906, Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.

vso svojo politično težo poudaril Ivan Tavčar. Ostro je nastopil proti volilnem sodelovanju NNS in JSDS v Ljubljani spomladi 1907 in se čudil kandidaturi socialnega demokrata Etbina Kristana, ki ga je za ljubljanske občinske volitve podprla NNS. Opozoril je na značaj NNS, »kateri ji prepoveduje, tudi iz dalje koketirati s tistimi za človeško družbo nevarnimi načeli, katere zastopa g. Kristan! /.../ *Pri takih slučajih moramo varovati decorum svoje stranke!* Nikdar ne smemo pozabiti, da smo v svojem jedru meščanska, ali – da govorimo brez ovinkov – buržoazijska stranka. In kot taki nam je absolutno nemogoče, da bi se kdaj *metali* za socialno-demokratsko stranko.«⁶³ Kot je po državnozborskih volitvah maja 1907 zapisal Slovenski narod, je liberalno stranko od socialnih demokratov, ki so kranjskemu liberalizmu sicer namenili poglobljeno (a tudi omaluvajujočo) kritiko,⁶⁴ kljub nekaterim skupnim interesom ločil »globok prepad«.⁶⁵ Prepada je med strankama zija še vsa nadaljnja leta do prve svetovne vojne, med liberalnim in marksističnim taborem pa se je ohranil tudi v obdobju med svetovnjima vojnama.

III

Poleg NS/NNS na Kranjskem so se liberalno usmerjeni Slovenci strankarsko organizirali tudi na Goriškem in Štajerskem. V drugih deželah, na katere je bilo v avstrijski dobi razdeljeno slovensko ozemlje, slovenskih liberalnih strank ni bilo. V Trstu je sicer delovalo liberalno usmerjeno slovensko politično društvo Edinost, ki je s slogaškimi gesli bolj ali manj prikrito nasprotovalo katoliški strani, ni pa podpiralo kulturnobojne politike kranjskih liberalcev.⁶⁶ Za Istro je bilo značilno slogaštvo, ki je imelo močnejše katoliške poudarke,⁶⁷ na Koroškem pa liberalci, prešibki, da bi ustanovili svojo politično organizacijo, niso uspeli ogroziti katoliškega vodstva v tamkajšnji slovenski politiki.⁶⁸ Katoliški značaj je imela tudi politična narodna zavest Slovencev prek dualistične državne meje – v Prekmurju –, ki so jo ob koncu 19. stoletja izoblikovali slovenski katoliški duhovniki.⁶⁹

Liberalci zunaj Kranjske so se strankarsko organizirali najprej na Goriškem. Ko je na prelomu stoletij dokončno propadla goriška politična sloga, so 8. marca 1900 ustanovili Narodno napredno stranko za Goriško (NNSG), ki je v osnovnih idejnopolitičnih izhodiščih izražala enake poglede kot liberalci na Kranjskem. Zavzela se je za vsestranski svobodni razvoj slovenskega ljudstva v duhovnem in gmotnem pogledu, vsem stanovom priznavala enake pravice in dolžnosti ter zato nasprotovala

⁶³ SN, št. 69, 26. 3. 1907, –r. (Ivan Tavčar), Kristanova kandidatura.

⁶⁴ Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 30, 31–33.

⁶⁵ SN, št. 113, 16. 5. 1907, Volitve.

⁶⁶ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 141, 144, 298, 299, 302; Branko Marušič: Slovenci na Primorskem med političnimi izbirami (1848–1918). V: Zgodovinski časopis, 2000, št. 1 (dalje Marušič, Slovenci na Primorskem 1848–1918), str. 73.

⁶⁷ Marušič, Slovenci na Primorskem 1848–1918, str. 73.

⁶⁸ Rahten, Pozabljeni slovenski premier, str. 118–131.

⁶⁹ Metka Fujs: Prekmurci v dvajsetem stoletju. V: Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij. Murska Sobota 2000, str. 66.

nadvladi katerega koli stanu (duhovščine). Ob poudarku, da je verska in cerkvena vprašanja ne zanimajo, je nasprotovala zlorabljanju vere in Cerkve v idejne, politične in druge javne namene. Nasproti delavstvu je pokazala bolj prijazno stališče kot kranjska NNS in je – pod vplivom dr. Henrika Tume – pozdravila njegovo gibanje ter mu zaželela krepko in hitro razvijajočo se organizacijo, ni pa podpirala njegovih revolucionarnih namer. Pozneje (vendar brez Tume) je še zahtevala, da delavsko gibanje ohrani slovensko narodno podlago, in pod tem pogojem ga je bila pripravljena podpreti »v vseh njegovih pravičnih težnjah«. V nasprotju z NNS je brez pridržkov in z globokim prepričanjem zagovarjala še splošno, enako in tajno volilno pravico za državni in deželni zbor ter avtonomne zastope. V narodnem vprašanju je zahtevala popolno enakopravnost in enako veljavnost slovenske narodnosti in jezika ter zagovarjala skupen nastop vseh slovenskih političnih dejavnikov, ko gre za narodno korist ali za obrambo narodnih interesov proti skupnemu nasprotniku – bodisi vladi bodisi nemštvu ali italijanstvu.⁷⁰ Z razliko od kranjske NNS je posebej opozarjala, da ima ljudski značaj,⁷¹ vendar je ta oznaka stranki, ki je glavno oporo iskala v podeželski inteligenci, »služila le kot mamilo ter jo je ob različnih prilikah svojevoljno menjala sebi v prid. Kljub temu pa ji ne smemo odrekati pozitivnih uspehov, ki bi lahko bili mnogo večji, ko ne bi izgubljala svojih moči v boju proti nasprotnikom v slovenskem taboru.«⁷² Črta med liberalno in katoliško stranjo je bila tudi na Goriškem jasno zarisana, kljub temu pa njuno nasprotje ni tako hudo otežilo političnih razmer med Slovenci kakor na Kranjskem. NNSG je sicer tudi uporabljala pojme, kot so »klerikalna strahovlada«, »klerikalci« in »politikujoči duhovniki«, ki jim je očitala monistično težnjo po popolni oblasti nad ljudstvom (»en hlev, ena čreda, en pastir«),⁷³ v svojem končnem premisleku pa je poudarila: »Dosti je bilo bratomornega klanja – naše ljudstvo si želi občekulturnega, gospodarskega, narodnoobrambnega dela.«⁷⁴ Goriški Slovenci so namreč »kazali mnogo večjo žilavost in nacionalno zavest kot na primer Slovenci na Kranjskem, liberalne skupine so bile bolj razvite in celo konservativni krogi so ubirali zmernejša pota.«⁷⁵ Vprašanje sobivanja med katoliško in liberalno stranjo – socialni

⁷⁰ Soča, št. 28, 8. 3. 1900, Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem; Soča, št. 31, 15. 3. 1900, Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem; Soča, št. 32, 17. 3. 1900, Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem; Soča, št. 2, 5. 1. 1907, Načrt programa »narodno-napredne stranke« na Goriškem; Soča, št. 11, 26. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«, št. 12, 29. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«; Soča, št. 13, 31. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«; Branko Marušič: Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899. Nova Gorica 2005, str. 342.

⁷¹ Soča, št. 2, 5. 1. 1907, Načrt programa »narodno-napredne stranke« na Goriškem, št. 11, 26. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«.

⁷² Branko Marušič: Primorski čas pretekli : prispevki za zgodovino Primorske. Koper 1985 (dalje Marušič, Primorski čas pretekli), str. 372.

⁷³ Soča, št. 9, 22. 1. 1907, Na shod!; Soča, št. 10, 24. 1. 1907, Ljudska volja; Soča, št. 11, 26. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«.

⁷⁴ Soča, št. 1, 14. 1. 1914, Novo leto.

⁷⁵ Marušič, Primorski čas pretekli, str. 369; Marko Tavčar: Sedej v navzkrižju političnih in nacionalnih vrenj. V: Sedejev simpozij v Rimu. Celje 1988, str. 76.

demokrati na Goriškem niso imeli odločilnejše vloge⁷⁶ –, kljub njunemu doslednemu medsebojnemu tekmovalnemu duhu in idejnemu ter politično strankarskemu boju,⁷⁷ tako ni bilo povezano s skrajno izključujočimi stališči kot na Kranjskem. Med obema stranema je vladalo tudi dokajšnje politično ravnovesje, pred prvo svetovno vojno pa so liberalci začeli izgubljati tla in so premoč ohranili le na goriškem Krasu.⁷⁸

Tako kot na Goriškem, tudi na Štajerskem liberalna stran ni do skrajnosti zaostрила idejnopolitičnega soočenja s katoliško, čeprav je med njima vladalo hudo nasprotje. Pri štajerskih liberalcih je bila opazna samozavestna in vsebinsko polna idejnopolitična drža, utemeljena v – po našem mnenju – najbolj domišljenih, demokratičnih in naprednih programskih izhodiščih tedanjega slovenskega liberalizma. Ob razpadu politične sloge na Štajerskem leta 1906 jih je pred ustanovitvijo liberalne Narodne stranke za Štajersko (NSS) v knjižici *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!* predstavil Vekoslav Špindler.⁷⁹ Knjižica je poudarila skrb za ohranitev slovenske narodne samobitnosti in zahtevala slovensko narodno in jezikovno enakopravnost v vsem javnem in družbenem življenju. Obenem je zagovarjala enakopravnost vseh državljanov, stanov in slojev, oporekala politični nadvladi katerega koli stanu ter na podlagi globokega prepričanja podpirala splošno in »v resnici enako« volilno pravico.⁸⁰ Poudarila je, da liberalci veri, »temu dragemu zakladu našega ljudstva«, ne nasprotujejo, a so proti njenemu izkoriščanju v politične in druge javne namene.⁸¹ Posebej je zahtevala, »da se nikogar zaradi verskega prepričanja ne preganja in ne zaničuje ter ne smeši pred drugače mislečimi«, obenem pa zagovarjala svobodo prepričanja za vsakogar.⁸² Kot pomemben dejavnik narodovega življenja je upoštevala tudi delavstvo in obsodila »našo dosedanjo politiko, ki je – skoraj bi rekli – odvrčala ta stan od sebe«. Zagovarjala je dvig delavske stanovske samozavesti, opozorila pa na potrebo po strokovni in politični organiziranosti delavstva na slovenski narodnostni podlagi.⁸³ Knjižica je še zagovarjala vsestransko svobodno izobrazbo vsakega posameznika, da se bo lahko samostojno odločil v vprašanju vrednotenja človeka, naroda, življenja in svetá.⁸⁴ V sklepnem delu je poudarila, da štajerski liberalci želijo s svojimi nemškimi sodeželani živeti v miru, odločno pa nasprotujejo sodelovanju z narodnimi odpadniki (ponemčenci)

⁷⁶ Marušič, *Slovenci na Primorskem 1848–1918*, str. 73.

⁷⁷ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 286, 288, 291; Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 156–157; isti, *Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja*. V: *Missiev simpozij v Rimu*. Celje 1988 (dalje Marušič, *Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja*), str. 146.

⁷⁸ Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 369, 161; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 292, 295.

⁷⁹ Jurij Perovšek: Špindler, Vekoslav. V: *Enciklopedija Slovenije*, 13. Ljubljana 1999, str. 110.

⁸⁰ (Vekoslav Špindler): *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!* Celje: »Osnovni odbor v Celju«, 1906 (dalje Špindler, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*), str. 2–7, 9.

⁸¹ Prav tam, str. 10.

⁸² Prav tam, str. 11.

⁸³ Prav tam, str. 16.

⁸⁴ Prav tam, str. 22–30.

in – kljub enaki idejni usmeritvi – liberalci nemške narodnosti. Raje kot z njimi sodelujejo s svojimi političnimi nasprotniki lastne narodnosti, ko je v nevarnosti narodnostni obstoj.⁸⁵ Temeljne usmeritve, podane v knjižici Štajerski Slovenci, kaj hočemo!, so poudarili tudi program NSS, resolucije, sprejete na dvanajstih velikih strankinih javnih shodih 12. februarja 1908, in njen volilni program za volitve v deželni zbor maja 1909.⁸⁶

NNŠ, ustanovljena 8. decembra 1906, je bila prva moderna slovenska politična organizacija na Štajerskem. V tem smislu se je liberalcev vse obdobje do razpada monarhije držal sloves razbijalcev politične sloge na Spodnjem Štajerskem, »čeprav so dejstva o tem govorila drugače. Katoliški tabor je namreč s prefinjeno politiko in medijsko aktivnostjo znal svoj nemajhen delež sokrivde za razkol politike sloge spretno prevaliti na pleča svojih političnih nasprotnikov.«⁸⁷ Obe strani, katoliška in liberalna, sta nato ostali vsaka na svojem bregu.⁸⁸ Zlasti pred deželnozborskimi volitvami maja 1909 bi lahko »hudi besedni boji med politično različimi mislečimi sonarodnjaki /.../ marsikaterega nepoznavalca slovenske politične realnosti na Štajerskem bolj spominjali na medplemenski spopad kot pa na resno in povsem normalno politično (predvolilno) agitacijo«.⁸⁹ Prišlo je tudi do fizičnih obračunavanj. Tako je 13. oktobra 1907 pripadnik NSS, celjski zdravnik dr. Janko Serbec, s pasjim bičem pretepel državnozborskega poslanca katoliške Slovenske kmečke zveze (SKZ) dr. Ivana Benkoviča.⁹⁰ NSS je za svojega političnega nasprotnika prav tako imela socialno demokracijo, ki pa jo je v ožji volitvi v mestnem volilnem okraju na deželnozborskih volitvah leta 1909 podprla proti nemškemu kandidatu.⁹¹ Sicer pa je NSS, kljub boju s SKZ, do začetka svetovne vojne večkrat podprla načelo političnega sobivanja s katoliško stranjo.⁹² Po absolutni zmagi SKZ med slovenskimi strankami na deželnozborskih volitvah leta 1909 in na državnozborskih volitvah leta 1911 pa NSS ni sprejela njenih pozivov, naj se pridruži slovenski »nepremagljivi stranki«, saj je bil njihov namen le prevzem članstva liberalne stranke. Stranka v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno ni bila več razpoznaven politični dejavnik, saj je slovensko Štajersko povsem obvladovala SKZ. Zato tudi ni bilo podlage, da bi se lahko zavzemala za svoje načelno politično stališče, ki ga je ja-

⁸⁵ Prav tam, str. 33–34. – O pogledih spodnještajerskih Nemcev na Slovence in slovensko vprašanje v obravnavanem obdobju Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914). Maribor 1997, str. 170–333.

⁸⁶ Branko Goropevšek: Štajerski Slovenci, kaj hočemo! : slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914. Celje 2005 (dalje Goropevšek, Štajerski Slovenci 1906–1914), str. 202–213.

⁸⁷ Goropevšek, Štajerski Slovenci 1906–1914, str. 30. O tem gl. še Branko Goropevšek: Nadomestne volitve na Spodnjem Štajerskem. V: Slovenska kronika XX. stoletja : knj. 1 : 1900–1941. Ljubljana 1995, str. 62; isti, Štajerski Slovenci 1906–1914, str. 23; Špindler, Štajerski Slovenci, kaj hočemo!, str. 1.

⁸⁸ O obsojajočih pogledih, ki so jih štajerski liberalci namenili katoliški strani, Goropevšek, Štajerski Slovenci 1906–1914, str. 75, 134, 138, 144, 151.

⁸⁹ Prav tam, str. 143.

⁹⁰ Prav tam, str. 69–73.

⁹¹ Prav tam, 130, 148, 149.

⁹² Prav tam, str. 36–46, 113–114, 118–134, 164–165, 166, 178.

nuarja 1907 zapisala celjska Domovina: »Ločeno marširati, a skupno se boriti /.../, ko to trenutek zahteva.«⁹³

IV

Vprašanje sobivanja je bilo zelo pomembno tudi na socialnem in gospodarskem področju, saj so pogledi na to problematiko opredeljevali družbeni značaj tedanjih slovenskih političnih strank. Liberalci na Kranjskem so se ob ustanovitvi NS sicer zavzeli za izboljšanje gospodarskih razmer poljedelskega, trgovskega, obrtnega in delavskega stanu,⁹⁴ kljub temu pa niso oblikovali posebnega socialnega in gospodarskega programa. Tudi pritrjevanje kreditnim in gospodarskim kmečkim zadrugam, ki jih je snoval Krek, se je ob ustanovitvi NS »zapisalo med resolucije samo na potrpežljiv papir«.⁹⁵ Pozneje je NS/NNS odločno obsojala krščansko socialno zadržno delovanje, ki mu ni priznavala družbene legitimnosti in je zaradi gospodarskih interesov svojih pripadnikov ter njihovega dojemanja gospodarskega razvoja v njem videla le grožnjo za svoj politični položaj in vizijo kapitalizma individualnih lastnikov.⁹⁶ Za tedanje slovenske politične elite je namreč štela le višja in še srednja plast družbe, človek je bil vrednoten po hierarhični lestvici, ki je veljala tako v mestnem kot v kmečkem okolju in se ravnala po ugledu in premoženju, kar je bilo povsem v skladu s splošnimi pogledi liberalizma.⁹⁷ To je dobro pokazal Slovenski narod, ko je zapisal, da so se na ustanovnem shodu Narodne stranke zbrali sami »socialno ugledni in uplivni možje« – »odlični po svojem stanu, izobraženosti in imetji«.⁹⁸ NS/NNS, ki se je leta 1901 in nato še 1906 načelno zavzela za sobivanje različnih socialnih stanov in ponovno poudarila potrebo po socialni in gospodarski okrepitvi kmetov, obrtnikov, trgovcev in delavcev,⁹⁹ se socialnemu vprašanju ni dejavno posvetila, čeprav so liberalci deklarativno priznavali njegov pomen¹⁰⁰ in opozarjali, »da takozvani 'klaskampf' ni šala«.¹⁰¹ Stranka je bila v socialnem pogledu predvsem zaposlena z interesi svojega, iz dobrih gmotnih razmer izhajajočega vodilnega sloja ter je najširše ljudske plasti prepustila idejnemu in političnemu vplivu katoliške strani.¹⁰² Uspešna

⁹³ Prav tam, str. 179–180, 6, 46.

⁹⁴ SN, št. 276, 1. 12. 1894, »Narodna stranka« na Kranjskem, št. 275, 30. 11. 1894, Shod zaupnih mož.

⁹⁵ Prijatelj, 5, str. 338.

⁹⁶ Žarko Lazarevič: Ivan Tavčar in izgubljeni bog : politični boji, literatura in kapitalizem. Iztis referata na Tavčarjevem simpoziju, ki ga je 2. 3. 2011 pripravil Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU v Ljubljani, str. 11. O tem gl. še Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 428–454.

⁹⁷ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem : 1861–1918. Ljubljana 1965, str. 166.

⁹⁸ SN, št. 274, 29. 11. 1894, Shod zaupnih mož; SN, št. 276, 1. 12. 1894, »Narodna stranka« na Kranjskem.

⁹⁹ SN, št. 164, 20. 7. 1901, Naš program; SN, št. 254, 6. 11. 1906, Iz eksekutivnega odbora narodno-napredne stranke.

¹⁰⁰ SN, št. 224, 1. 10. 1894, Socijalnopolitiška vprašanja.

¹⁰¹ SN, št. 58, 12. 3. 1898, S. K.: Kranjskemu plemstvu v preudarek, II.

¹⁰² O pogledih kranjskega liberalizma na socialno vprašanje gl. še Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 127–134.

ni bila tudi liberalna narodno radikalna mladina, ki se je po svojem voditelju Gregorju Žerjavu leta 1905 zavzemala za uravnoveženje individualnih in splošnih družbenih interesov na poti k socialnemu napredku;¹⁰³ zaradi vse bolj tesne politične in finančne navezanosti ter odvisnosti od liberalne stranke so njeni voditelji leta 1909 tudi formalno vstopili v NNS.¹⁰⁴ Neuspešni so bili tudi drugi poskusi posameznih skupin v liberalnem taboru, da bi presegli socialno-gospodarski, idejni in politični značaj tedanjega slovenskega liberalizma.¹⁰⁵ Tako je lahko katoliška stran svojo pozornost neovirano posvetila socialnemu položaju delovnih slojev slovenskega naroda, to je svoji organizaciji med ljudstvom, ki ga je demokratizem meščanske družbe pritegoval v politično življenje.¹⁰⁶ Na tej podlagi je katoliško gibanje v desetletju 1894–1904 izoblikovalo moderno množično katoliško stranko, trdno oprto na gosto mrežo »nepolitičnih« organizacij, kreditnih in konzumnih zadrug, delavskih društev, prosvetnih in drugih organizacij. S tem se je utrdilo in prevladalo v slovenskem družbenem in političnem življenju,¹⁰⁷ liberalci, brez organiziranih tesnejših stikov z ljudstvom, pa so bili socialno in politično zamejeni v ozke okvire meščanstva v mestih ter pomeščanjenih krogov na podeželju.¹⁰⁸

Podobno kot na Kranjskem je bilo tudi na Goriškem. Kljub načelnemu stališču o enakopravnem sobivanju vseh stanov je bila NNSG »zbirališče sredstev višjih slojev«, medtem ko je med širše množice na podeželju globlje prodrla katoliška stran, ki se je tudi prva konkretnije lotila reševanja delavskega vprašanja.¹⁰⁹ NNSG je prav tako kot kranjska NS/NNS iz političnih in gospodarskih razlogov nasprotovala katoliški zadružni organizaciji.¹¹⁰ Največ razumevanja za napredek obrtniškega, trgovskega, kmečkega, delavskega in drugih stanov ter na ta način utemeljeno socialno ter gospodarsko sobivanje je pokazala NSS, čeprav npr. zadružne organizacije štajerskih liberalcev niso imele socialnega značaja.¹¹¹ Svojih socialno-gospodarskih zamisli pa NSS zaradi številčno omejene baze¹¹² in s tem premoči katoliškega gibanja ni uspela uresničiti.

¹⁰³ Gregor Žerjav: *Evolucija, delo, samopomoč*. V: *Iz naroda za narod! : I. shod narodno-radikalnega dijaštva 5.–8. kimovca v Trstu*. Ljubljana 1905, str. 28.

¹⁰⁴ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 139–140.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 140–153. O narodnih radikalcih glej str. 135–140.

¹⁰⁶ Perovšek, *Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma*, str. 6–10; Pleterski, *Študije*, str. 46.

¹⁰⁷ Pleterski, *Študije*, str. 46, 47.

¹⁰⁸ Prijatelj, 5, str. 343; Perovšek, *Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma*, str. 5. Kot opozarja V. Melik, je liberalni tabor štel na ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji, leta 1911 16% volilnih upravičencev. Tudi po vojni ni bilo dosti drugače. (Vasilij Melik: *Slovenci 1848–1918 : razprave in članki*. Maribor 2002 [i. e. 2003], str. 640).

¹⁰⁹ Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 372, 160; isti, *Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja*, str. 142, 146.

¹¹⁰ Soča, št. 32, 17. 3. 1900, *Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem*.

¹¹¹ Špindler, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 11–20; Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 137, 205–209; Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 39–40.

¹¹² Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 119.

V

Véliká vojna v letih 1914–1918, ki je za daljši čas zaustavila utečeno politično življenje v Avstriji in na Slovenskem, je ponudila možnost premisleka v vprašanju sobivanja in s tem tudi skupnega nastopanja v slovenski politiki. Do tega je prišlo ob pripravah in kasnejši ustanovitvi Jugoslovanskega kluba (JK) v dunajskem državnem zboru, 29. maja 1917. V klubu sta poleg poslancev Vseslovenske ljudske stranke (VLS – vanjo so se leta 1909 povezale vse dotedanje slovenske deželne katoliške politične stranke in organizacije) ter hrvaških in srbskih poslancev sodelovala tudi slovenska liberalna poslanca – dr. Vladimir Ravnihar in dr. Otokar Rybař. Predsednik JK, pripadnik VLS dr. Anton Korořec je dan po njegovi ustanovitvi, 30. maja 1917, v državnem zboru prebral znamenito Majniřko deklaracijo, ki je pokazala na usklajenost obeh največjih slovenskih političnih strank v prelomnih trenutkih narodove zgodovine. »Dejstvo, da so se vse slovenske meřčanske politične sile združile ne le s hrvařkimi in srbskimi v avstrijski državni polovici, ampak tudi med seboj in da so se povzpele na raven političnega odločanja v imenu naroda kot celote, je bilo velikega pomena in izjemen doseřek glede na dotedanje drobtinčarske tradicije.«¹¹³ Vladimir Ravnihar je o tem kasneje zapisal: »So pa tudi trenutki, ko zahtevajo viřji narodni ali državni – interesi, da išče stranka političnih zvez s strankami, ki so diametralno različnega političnega ali svetovnega naziranja.«¹¹⁴ Dejavno sobivanje katoliške in liberalne strani se je ob bistvenih vprašanjih narodne politike nadaljevalo tudi pozneje – ob podpisu Ljubljanske izjave 15. septembra 1917, v okviru deklaracijskega gibanja, ob skupni izjavi vseh slovenskih političnih strank 27. maja 1918, ki je še zaostrila tedanje slovenske narodnoemancipacijske zahteve, ter ustanovitvi Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro, 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani (Narodni svet), ki ga je vodil Korořec.¹¹⁵ Tedaj so vse slovenske politične stranke in drugi politični subjekti ustanovili skupno nadstrankarsko organizacijo »politične iniciative /.../ z namenom, da izrazi voljo slovenskega ljudstva v pogledih na narodno samoodločbo in ustanovitev neodvisne jugoslovanske države«.¹¹⁶ Ni pa prodrla zamisel predsednika Narodne stranke za Štajersko dr. Vekoslava Kukovca, ki je konec leta 1917 predlagal, naj bi Slovenci ustanovili enotno vseslovensko politično stranko, utemeljeno na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe. Liberalci na Kranjskem so jo ob

¹¹³ Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana 1971, str. 118–119.

¹¹⁴ Arhiv Republike Slovenije, fond Ravnihar Vladimir (AS 1220), škatla 4. Okrajno sodišče v Ljubljani, opr. št. U VI 723/24, Dokazni predlog Vladimirja Ravniharja, odvetnika v Ljubljani, proti Franu Brozoviču, odgovornemu uredniku »Jutra«, z dne 6. 2. 1925, str. 2–3.

¹¹⁵ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918), str. 13–19.

¹¹⁶ Josip Jerič: Narodni svet. V: Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928, str. 155.

poudarku, da so idejne razlike v družbi neizogibne, zavrnilo, pa tudi kranjska SLS v idejnem pogledu ni bila pripravljena na premirje z drugače mislečimi. Kukovčeva zamisel je uspela le v toliko, da so se na njeni podlagi liberalci v začetku leta 1918 odločili ustanoviti enotno vseslovensko liberalno politično organizacijo.¹¹⁷ Njeno oblikovanje so na Štajerskem zagovarjali že leta 1909.¹¹⁸

Ustanovni shod enotne vseslovenske liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), v katero so se združile NNS, NNSG in NSS, je bil 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani. V strankinem programu, ki ga je sprejel shod, so bila predstavljena vsa načelna stališča in usmeritve takratnega slovenskega liberalizma. Program je zavračal vsako strankarsko zlorabljanje vere, v drugih temeljnih političnih načelih pa je terjal enakopravnost vseh državljanov in posebej še žensk, vključno z njihovo volilno pravico. Zagovarjal je tudi načelo, da nima nihče – bodisi posameznik, bodisi stan ali institucija nikakršnih predpravil, in opozarjal, da noben stan ne sme živeti na račun drugih stanov. V tem smislu je podpiral enakomerni socialni dvig vseh stanov, zlasti socialno šibkih, ob opozorilu, da je nedemokratično, če imajo enostransko družbeno premoč gospodarsko šibkejši. Glede socialne problematike je družbeno enakopravno sobivanje državljanov zagovarjal v zahtevi po splošnem bolniškem, nezgodnem in starostnem zavarovanju, brezplačni zdravniški pomoči za siromašne ter splošni delavski socialni zakonodaji. V zvezi z delavskim vprašanjem je zahteval, da mora biti delavec zaščiten pred kapitalističnim izkoriščanjem in udeležen pri dobičku iz proizvodnje. Program je podpiral zahteve po kolektivni pogodbi in priznaval upravičenost zahteve po 8-urnem delavniku. V narodnem vprašanju je JDS zagovarjala načelo absolutnega nacionalnega sožitja z drugimi jugoslovanskimi narodi, to je stališče, da Slovenci, Hrvati in Srbi ne predstavljajo ločenih nacionalnih entitet, pač pa enoten jugoslovanski narod, katerega deli (»plemena«) so.¹¹⁹

Posamezne idejne, socialne in politične prvine strankinega programa je neposredno po ustanovitvi JDS posebej poudaril še prvi strankin načelnik Ivan Tavčar. Iz njegovih pojasnil je bilo razvidno, da želi slovensko liberalno meščanstvo zmanjšati vpliv Katoliške cerkve na slovensko družbeno in politično življenje ter ohraniti svojo socialno in gospodarsko moč pred tistimi, ki je nimajo. Že uveljavljeno socialno-gospodarsko razmerje moči v slovenski družbi naj bi ostalo nespremenjeno, saj bi le-to bilo porok za solidne družbene razmere in demokratično politično življenje.¹²⁰ Tavčar se je pri tem opiral na misel, da »tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila, obstajajo razlike, in nikjer ne opažamo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo.«¹²¹ Ob poudarku, da

¹¹⁷ Perovšek, Na poti v moderno, str. 193–201.

¹¹⁸ Goropevšek, Štajerski Slovenci 1906–1914, str. 213.

¹¹⁹ Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Programi političnih strank), 23–28.

¹²⁰ SN, št. 152, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

¹²¹ SN, št. 144, 27. 6. 1918, Ivan Tavčar, Pozdrav Jugoslovanski demokratski stranki!

JDS priznava enakost vseh družbenih slojev, je zavračal kakršno koli nadvlado aristokracije, kmečkega, trgovskega ali uradniškega stanu nad drugimi stanovi. Posebej odločno je zavračal politično nadvlado duhovščine ter nasprotoval možnosti, »da bi delavstvo, ki v nobeni kulturni državi ne tvori večine prebivalstva, imelo nadvlado nad vsemi drugimi stanovi«. Temeljni družbenopolitični koncept liberalizma je bila po njegovih besedah harmonija »v imenu celokupnosti, tako da se bo življenje naroda lahko primerjalo velikemu stroju, ki dela za celokupnost, pri katerem pa ima vsako kolo in tudi vsako kolesce odkazano svojo posebno nalogo, tako da stroj obstane, če vzameš iz njega kolo ali pa tudi najmanjše kolesce. In *ta harmonija v političnem in gospodarskem življenju*,« je poudaril Tavčar, »*mora biti prvi ideal, pa tudi prvi cilj naše Jugoslovanske demokratske stranke.*«¹²²

S tako, po eni strani moderno in demokratično, po drugi strani pa socialno ekskluzivistično meščansko politično mislijo, ki ni pristajala na emancipacijo in enakopravno sobivanje posameznikov ter vseh družbenih stanov, je slovenski liberalni tabor pričakal razpad avstro-ogrske monarhije in nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS) 29. oktobra 1918. Njen razpad na Slovenskem je bil spočet »v usodnih dneh osvobodilnega boja in zorenja slovenske narodnostne biti (ko) se je na pobudo in pod vodstvom SLS mobiliziral in zbral ves slovenski politični potencial.«¹²³ V tem času je JDS politično sobivala z VLS in JSDS v okviru Narodnega sveta v Ljubljani in Narodnega Vijeća SHS v Zagrebu (Narodno Vijeće). Narodno Vijeće, ustanovljeno 5. in 6. oktobra 1918, je bilo vrhovno politično predstavniško telo habsburških Jugoslovanov, ki je razglasilo in prevzelo vodenje boja jugoslovanskih narodov v Avstro-Ogrski za njihovo popolno narodno in politično osvoboditev ter državno osamosvojitvev. Njegov predsednik je postal tedanji vodilni slovenski politik Anton Korošec.

Pred ustanovitvijo Narodnega sveta in Narodnega Vijeća je prišlo tudi do tesnega sodelovanja med predsednikom Jugoslovanskega kluba in od decembra 1917 načelnikom VLS Antonom Koroščem in liberalcem Gregorjem Žerjavom, ki je postal tajnik kluba. Žerjav je Korošča spremljal tudi na poti v Švico, kjer se je le-ta kot predsednik zagrebškega Narodnega Vijeća novembra 1918 udeležil ženevske konference o jugoslovanski združitvi. Najbolj polno medsebojno sobivanje v tedanji slovenski politiki pa je živelo v okviru Narodne vlade SHS v Ljubljani (Narodna vlada), oblikovani po nastanku Države SHS konec oktobra 1918. Kljub razhajanjem v pogledih na nekatera pomembna politična vprašanja (vprašanje oblikovanja slovenskega parlamenta ter načina in oblike združitve Države SHS in Kraljevine Srbije v skupno državo) so člani Narodne vlade, ki so jo sestavljali predstavniki vseh treh slovenskih političnih strank, združeno in brez medsebojnih nasprotovanj vodili vse tedanje slovensko državnoupravno, družbeno, politično, gospodarsko, vojaško

¹²² SN, št. 152, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

¹²³ Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977 (dalje Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje), str. 395.

in kulturno življenje.¹²⁴ Med njimi je »vladalo vzorno prijateljstvo in vsi sklepi so bili storjeni soglasno. Delalo je vse in iz srca delalo, vsak na svojem mestu.«¹²⁵

VI

S koncem prve svetovne vojne in nastankom novih držav v srednjeevropskem prostoru leta 1918 se je začelo novo obdobje v novejši zgodovini slovenskega naroda. Slovenci so se morali ob splošnih zgodovinskih spremembah soočiti še s posebnostmi svojega spremenjenega bivanjskega okvira, kar je od njih terjalo kompleksno vrednotenje in opredeljevanje v ključnih vprašanjih tedanjega časa. Večina Slovencev je to izkušnjo, ki jo je odločilno zaznamovalo še nadaljevanje merjenja slovenskih političnih sil, živela v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), leta 1929 preimenovani v Kraljevino Jugoslavijo. Jugoslovanska država je bila tudi najugodnejši okvir za nadaljnji razvoj slovenskega političnega življenja, saj se je le-to v drugih državnih skupnostih, med katere so bili po prvi svetovni vojni razdeljeni Slovenci, soočalo z raznarodovalnim pritiskom in političnimi omejitvami oziroma je bilo zadušeno. Liberalna politika se je do leta 1928 razvijala le v Kraljevini Italiji, kjer je zagovarjala enotnost vseh Slovencev za skupne koristi, brez razlikovanja nazorske usmeritve, brez strankarstva, brez stanovskih ali drugih partikularnih interesov, enotno fronto za dosego edinega cilja, ki je ohranitev nacionalne skupnosti kot sestavnega in neločljivega dela jugoslovanskih narodov v jezičnem in kulturnem pogledu.¹²⁶

Politično zatišje med strankami, ki je označevalo slovenske razmere v času boja za samoodločbo, med jugoslovansko državno združitvijo in neposredno po njej, je začelo izginjati kmalu po oblikovanju Kraljevine SHS 1. decembra 1918.¹²⁷ V odnosih med katoliško in liberalno stranjo se je to najprej poudarjeno pokazalo v pogledih na notranjo ureditev jugoslovanske države. VLS/SLS (leta 1920 se je vrnila k svojemu prejšnjemu strankarskemu imenu) je razvijala slovenski avtonomistični nacionalni program, JDS pa je skladno s svojim integralističnim jugoslovanskim nacionalnim stališčem zagovarjala centralistično urejeno jugoslovansko državo.¹²⁸ Na tej podlagi je njen predstavnik v Deželni vladi za Slovenijo (DVS; delovala je v letih 1919–1921), Gregor Žerjav, sistematično rušil prizadevanja nje-

¹²⁴ Perovšek, *Slovenska osamosvojitev 1918*, str. 77–174. O delovanju Narodne vlade gl. še Bojan Balkovec: *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana 1992 (dalje Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921*), str. 33 in sl.

¹²⁵ Fran Erjavec: *Slovenci : zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled*. Ljubljana 1923, str. 68.

¹²⁶ *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana 2005 (dalje SNZ), str. 530.

¹²⁷ Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 212, 241.

¹²⁸ Prav tam, str. 212–352. O avtonomistično-centralističnih razhajanjih VLS in JDS o notranji ureditvi bodoče jugoslovanske države v času pred razpadom Avstro-Ogrske gl. Jurij Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana 1996 (dalje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*), str. 45–65.

nega predsednika, pripadnika SLS dr. Janka Brejca, da bi nasproti osrednji vladi v Beogradu Slovenija ohranila kolikor toliko samostojnosti, ki ji je še ostalo po vstopu Države SHS v Kraljevino SHS. Sobivanje liberalne s katoliško stranjo v slovenski oblastno-upravni strukturi se je s tem končalo. Žerjav je nato, ko je od novembra 1919 do konca februarja 1920 vodil DVS, odpravil še tisto malo avtonomnosti, ki je imela Deželna vlada, in jo povsem podredil beograjskim oblastem. Pozneje je Brejc, ki je za Žerjavom ponovno postal predsednik DVS, uspel zadržati napade na avtonomijo Deželne vlade do decembra leta 1920, januarja 1921 pa je vodenje vlade znova prišlo v roke liberalcem. Nova vlada je nato vse tekoče zadeve opravljala v znamenju vdanosti in poslušnosti osrednji vladi v Beogradu. Največji politični spopad med SLS in JDS do sprejema unitaristične in centralistične vidovdanske ustave leta 1921 se je pod Žerjavovim vodstvom končal z zmago slovenske liberalne unitarnocentralistične politike, ki je Slovenijo politično povsem podredila jugoslovanskemu državnemu centralizmu.¹²⁹ V ta okvir je sodilo tudi nasprotovanje JDS, da bi v Sloveniji oblikovali deželni zbor, predstavniško in zakonodajno telo, ki bi mu DVS odgovarjala za svoje delo do sprejetja ustave. JDS mu je nasprotovala kljub temu, da so januarja 1919 vse slovenske stranke sprejele skupno zahtevo o sklicu slovenskega deželnega zbora. Beograjska vlada je to slovensko avtonomistično zahtevo, pri kateri sta vztrajali JDS in SLS, marca 1919 zadušila.¹³⁰

Razhod med SLS in JDS v času delovanja Deželne vlade za Slovenijo je bil sestavni del zgodovinskega nasprotja med slovenskim političnim katolicizmom in liberalizmom, saj so bili Slovenci v tem pogledu tudi v jugoslovanski državi zazrti v nadaljnji ideološki boj.¹³¹ Liberalci so sicer tako kot v avstrijski dobi tudi v Kraljevini SHS/Jugoslaviji spoštovali vero kot naraven dejavnik v človekovemu čustvovanju, kar so poudarile vse liberalne politične stranke, ki so se po letu 1919 oblikovale oziroma delovale v slovenskem prostoru: JDS (od leta 1924 Samostojna demokratska stranka – SDS), Samostojna kmetijska stranka (SKS), Narodno socialistična stranka (NSS), Prekmurska kmetijska stranka, Domača verstvena (gospodarska) stranka, Združena prekmurska stranka, obnovljena Narodno napredna stranka in Jugoslovanska radikalna kmetska demokracija (JRKD; od leta 1933 Jugoslovanska nacionalna stranka – JNS). Obenem pa so zahtevali, da se vera ne sme izrabljati v politične namene.¹³² Najbolj izraziti nasprotniki političnega katolicizma

¹²⁹ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 138–140; Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 221–223, 269–270, 285–286, 288; Balkovec, Prva slovenska vlada 1918–1921, str. 45–50; Rahten, Pozabljeni slovenski premier, str. 230–235.

¹³⁰ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 135–137.

¹³¹ Anka Vidovič - Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994 (dalje Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom), str. 46.

¹³² Perovšek, Programi političnih strank, str. 25, 30, 35, 37, 39, 47, 57; SNZ, str. 333.

z liberalne strani so bili pripadniki JDS/SDS, JRKD/JNS in SKS,¹³³ trdo stališče proti njemu pa so zavzeli tudi pripadniki bojne in teroristične organizacije JDS/SDS Orjuna ter liberalno usmerjene telesnovzgojne organizacije Sokol.¹³⁴ Sicer pa so bili katoličani za liberalne kroge »vsi po vrsti 'klerikalci'«. ¹³⁵ Med mlajšimi liberalnimi intelektualci in kulturnimi delavci je živel tudi vzvišen in prezirljiv odnos do vere in svojih vernih sonarodnjakov, ki ga je v svojih spominskih zapisih izpovedal vodilni slovenski svobodomislec med vojnama, Josip Vidmar.¹³⁶ Vidmar se je v tem razlikoval od starejših liberalcev, ki so, kljub ostremu odklanjanju političnega katolicizma – doživljali so ga kot »brezvestno izrabljanje prav zlorabljanje verskega čustva narodovega, vere in cerkve v čisto posvetne strankarske namene« –, vero razumeli kot nesporen del narodove kulture. Zagovarjali so stališče, da je treba zlasti preprostemu slovenskemu človeku pustiti »njegovo vero, pa naj bo taka ali taka, dokler si po svoji volji ne izbere druge, ali nadomestila zanjo. Vera mu je uteha in tolažba, vera ga vzdržuje na gotovi moralni ravni. To pa je tudi v korist celote.«¹³⁷

Liberalno nasprotovanje političnemu katolicizmu oziroma katoliški strani in obratno je bilo eno od najpomembnejših dejavnikov, ki so v prvi Jugoslaviji onemogočali idejno in politično sobivanje na Slovenskem. Najvidnejši politični nasprotnik katoliške strani je v novi državi postal mladoliberalni prvak Gregor Žerjav, medtem ko je dotedanji vodilni liberalni protikatoliški borec Ivan Tavčar, po letu 1918 v ospredje svojega idejnega in političnega napa postavil odklanjanje bolj-

¹³³ Jurij Perovšek: »V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009 (dalje Perovšek, »V zaželjeni deželi«), str. 188–190; isti, Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa v prvi jugoslovanski državi. V: Jugoslavija v času : devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države. Ljubljana 2009 (dalje Perovšek, Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa), str. 105–118.

¹³⁴ Perovšek, Programi političnih strank, str. 50; isti, Oris življenja in dela Josipa Rusa. V: Josip Rus Andrej: Pričevanja in spomini : o sokolstvu, osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji. Ljubljana 1989 (dalje Perovšek, Oris življenja in dela Josipa Rusa), str. 10.

¹³⁵ Mira Mihelič: Ure mojih dni : spomini. Murska Sobota 1985 (dalje Mihelič, Ure mojih dni), str. 69.

¹³⁶ Josip Vidmar: Obrazi. Ljubljana 1979, str. 162–168; Kos, Duhovna zgodovina Slovencev, str. 155–157. Ateistično razpoloženje je bilo prisotno tudi med nekaterimi najvidnejšimi liberalnimi politikami v prvi Jugoslaviji. Kot v svojih spominih pravi Mira Mihelič, nečakinja vodilnega slovenskega liberalnega politika v tridesetih letih, dr. Alberta Kramerja, je njen vedno bolehn stric v zadnjih dneh svojega življenja (1943) enemu od znamenitih patrov Tomincev vljudno in obzirno dal razumeti, da podelitev poslednjega zakramenta kristjana »ne pride v poštev. /.../ Ostal je nepopoljšljiv liberallec in ateist do konca svojih bridkih dni.« (Mihelič, Ure mojih dni, str. 108).

¹³⁷ Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. Ljubljana 1997 (dalje Ravnihar, Mojega življenja pot), str. 268, 269. Podobna stališča je v času med svetovnima vojnama poudaril tudi tedanji vodilni liberalni politični list Jutro. Leta 1924 je zapisal, da je »duhovna obnova /.../ v znamenju krščanstva tudi za Slovence potrebna in od vsakega nacionalno čutečega zaželjena!«, leta 1935 pa dodal, da so Slovenci »s sprejetjem krščanstva tako rekoč šele stopili v zgodovino«. In »dejstvo, da je moderna doba izoblikovala tudi druge nazore, ne izpremeni ničesar na stalnosti in globoki zakoreninjenosti krščanstva, ki je pri nas izraženo v katoliški veroizpovedi. /.../ Nobena 'sodobna' ideologija ni tako močna in prepričevalna, da bi mogla nadomestiti veliko kulturno, etično in psihološko vsebino krščanstva, ki je še vedno neizčrpen rezervoar moralnih sil v našem ljudstvu«. (Jutro, št. 215, 12. 9. 1924, uvodnik z dne 11. septembra; Jutro, št. 147, 28. 6. 1935, V znamenju križa).

ševizma in komunistov.¹³⁸ V Žerjavovi misli in delu, ki sta označila liberalno politiko dvajsetih let, se je zrcalila vsa resnica tedanjega in poznejšega odnosa slovenskih liberalcev do katoliškega gibanja, Cerkve, duhovščine in katoliške politične stranke. V slovensko politično življenje po letu 1918 ga je priklical dotedanji liberalni boj proti mogočni katoliški organiziranosti na vseh področjih posameznikovega in narodovega življenja,¹³⁹ boj, kot je zapisal Vladimir Ravnihar, Davida proti Goljatu, v katerem je Žerjav – tako kot drugi liberalci – postal »neučakan /.../ oskosrčen anti-klerikalni fanatik, ki mu niso bila nobena sredstva preslaba, da bi rušil sovražno trdnjavo«. Namesto »dolgotrajnejšega sistematičnega dela na gospodarskem, socialnem in prosvetnem polju, torej spet evolucija« naj bi Beograd pomagal onemogočiti politični katolicizem, a Žerjav ni pomislil, »da je s tem pri našem ljudstvu zasovražil sam Beograd in dosegel prav nasprotni učinek«.¹⁴⁰ Slovenski liberalizem je tako postal ujetnik svojega kulturnobojnega prepričanja, ki ga je Žerjav že leta 1920 poudaril takole: »Želja klerikalizma«, ki ga vodi »šef v italijanskem Rimu«, je v kulturnem pogledu zagospodovati Slovincem, zato ga bodo demokrati »preganjali, dokler ga ne preženemo iz Jugoslavije«.¹⁴¹ Pozneje, leta 1925, je še poudaril, da je klerikalizem državno vprašanje številka ena, zato bodo šele z njegovim uničenjem Slovenci tudi na znotraj svobodni.¹⁴²

V prizadevanjih za uresničitev enega od svojih temeljnih političnih ciljev v jugoslovanski državi je slovenski liberalizem dosegel več političnih zmag. Tako je bil na pobudo SKS in ob poudarjeni podpori JDS v vidovdansko ustavo vključen kancelparagraf (njegova načela so se v pravnem redu na Slovenskem ohranila do leta 2007), medtem ko je liberalna NSS v njegovem sprejetju videla le politično kratkovidnost svobodomiselnih strank.¹⁴³ JDS je tudi uspelo, da je bila, kljub njenemu programskemu stališču o enakopravnem političnem sobivanju moških in žensk, leta 1921 odpravljena splošna ženska volilna pravica za občinske volitve v Sloveniji, ki jo je leto pred tem pod vodstvom SLS uvedla Deželna vlada za Slovenijo. Ker je podeželje obvladovala katoliška stran, sta namreč JDS pa tudi SKS menili, da bi ženski del kmečkega prebivalstva pomenil potencialno glasovalno množico za SLS, s tem pa resno nevarnost za njune politične interese. Na liberalni strani je žensko volilno pravico podprla le NSS, celotna slovenska liberalna politika pa ponovno šele konec leta 1939.¹⁴⁴ Po dobrem desetletju volilnih zmag, ki jih je SLS na različnih

¹³⁸ Perovšek, Na poti v moderno, str. 125.

¹³⁹ Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 153.

¹⁴⁰ Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 193, 194. 141.

¹⁴¹ Jutro, št. 84, 27. 11. 1920, Apel mlajšim volilcem, št. 53, 22. 10. 1920, Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani.

¹⁴² Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovincem v stari Jugoslaviji 1917–1941. Ljubljana 1965 (dalje Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji), str. 303.

¹⁴³ Perovšek, Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa, str. 105–117.

¹⁴⁴ Jurij Perovšek: Liberalci, demokracija in volilni sistem 1918–1941. V: Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941 : zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006. Ljubljana 2007, str. 119–135.

ravnih dosegla le na podlagi moške volilne pravice, so lahko liberalci volitve izkoristili v svoj prid leta 1933. Takrat so kot edini slovenski predstavniki sodelovali v sistemu političnega monizma, ki ga je v prvi polovici tridesetih let v okviru diktature kralja Aleksandra Karađorđevića izvajala vsedržavna JRKD/JNS. To jim je omogočilo monopolni položaj na Slovenskem, saj so v Dravski banovini (jugoslovanski Sloveniji) v svojih rokah imeli najvišjo politično in občo upravno oblast.¹⁴⁵ Slovenskega dela JRKD/JNS v takih razmerah politično sobivanje s katoliško stranjo ni zanimalo. To so na občinskih volitvah 15. oktobra 1933 pokazali politični teror, brezbrežne nezakonitosti in številne nepravilnosti, ki so v liberalni režimski režiji spremljale volitve in zaradi katerih je SLS podala številne pritožbe na upravno sodišče (in v njih deloma tudi uspela), a osvojila skromno četrtno glasov. Opozoriti pa je treba, da je tudi SLS v predvolilni kampanji uporabila politično ustrahovanje; podobna nestrpnost z obeh strani se je na Slovenskem pokazala tudi pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije 8. novembra 1931, čeprav je SLS volitve abstinirala.¹⁴⁶ Povsem drugače pa so se liberalci ravnali po 20. juniju 1935, ko je JNS sestopila z oblasti. Tedaj je »nastala komična situacija«.¹⁴⁷ Velika večina slovenskih poslancev, ki so vsi pripadali liberalnemu taboru in bili poldrugi mesec pred tem na vladni listi Bogoljuba Jevtića izvoljeni v Narodno skupščino, je začela odobravati novi režim, v katerem je kot edini slovenski politični dejavnik sodelovala SLS. Enako so ravnali tudi njihovi volivci.¹⁴⁸ »Slava JNS je bila v zatonu«,¹⁴⁹ sobivanje z vladajočo politiko za liberalno stran ni bilo vprašljivo. »Prizor,« kot je takrat ogorčeno zapisal liberalni intelektualec, zgodovinar dr. Fran Zwitter, »ki je brez primere v naši politični zgodovini.«¹⁵⁰ Vendar to liberalcem ni posebej pomagalo. SLS je v drugi polovici tridesetih let mimo njih na Slovenskem vzpostavila svoj popoln oblastni in politični monopol. Obenem je ob nemočnem in vedno bolj tonečem liberalizmu že leta 1936 pravilno napovedala prihodnjo ključno slovensko politično dilemo: »Samo dvoje je danes: ali bo naša bodočnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arska (liberalna – op. J. P.) gotovo ne bo.«¹⁵¹

Vprašanje komunizma in njegovega družbenega in političnega programa je vse od njegovega pojava na Slovenskem zaposlovalo tudi liberalno stran. Na sobivanje z

¹⁴⁵ Miroslav Stiplovšek: Banski svet Dravske banovine 1930–1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitve gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine. Ljubljana 2006 (dalje Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine 1930–1935), str. 62, 114–115.

¹⁴⁶ Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007 (dalje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo), str. 181–210, 125–136.

¹⁴⁷ Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 246.

¹⁴⁸ Observator [Fran Zwitter]: Bankrot slovenskega liberalizma. V: Sodobnost, 1935, št. 7–8 (dalje Zwitter, Bankrot slovenskega liberalizma), str. 303. Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 246.

¹⁴⁹ Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 246.

¹⁵⁰ Zwitter, Bankrot slovenskega liberalizma, str. 303.

¹⁵¹ Slovenec, št. 169a, 26. 7. 1936, Kje je sovražnik?

njim ni pristajala, kar je že leta 1919 najbolj neposredno pokazal Gregor Žerjav, ko je na seji Deželne vlade za Slovenijo 27. oktobra 1919 zahteval, da je treba odločno nastopiti proti širjenju komunističnih idej in onemogočiti izbruh morebitnih stavk. »Ne ustrašimo (se) nobenih posledic, da nastopimo proti /.../ komunistom, če treba z intervencijo vojaštva, če se kaj zgodi naj se razglasi preki sod,« je dejal.¹⁵² Sicer pa je na idejnem področju protikomunistično razpoloženje v liberalnem taboru naslednje leto z vso silo razpihoval Ivan Tavčar.¹⁵³ JDS/SDS, ki jo je vodil do pomladi 1919, je bila na liberalni strani tudi najodločnejša nasprotnica komunizma. Ob železničarski in splošni stavki leta 1920 se je postavila na stran oblasti, podprla je Obznano (1920) in Zakon o zaščiti države (1921) ter leta 1924, po znanem trboveljskem spopadu pripadnikov Orjune s komunisti le-te ostro obsodila.¹⁵⁴ V svojih načelnih stališčih je poudarjala, da komunizem pomeni uničenje vseh kulturnih in civilizacijskih dosežkov meščanstva, diktaturo manjšine nad večino, ki jo je treba zatreti, četudi s silo. V komunizmu je videla judovski vpliv in v zavračanju komunističnega gibanja ponovno pokazala protisemitsko naravnost slovenskega liberalizma.¹⁵⁵ Verjetno najbolj brezčutno liberalno obsodbo komunizma pa je že leta 1920 podal Ivan Tavčar, ko je po ustanovitvi komunistične organizacije na Slovenskem zapisal: »Lahko palite hiše, lahko jemljete po hišah, lahko morite po hišah – vse to bo trajalo kratek čas, potem pa se vam bo tako godilo, kakor se godi komunistom na Ogrskem (mišljen je zlom Madžarske sovjetske republike 1. avgusta 1919 – op. J. P.), kjer je celi komunizem poginil na vislicah!«¹⁵⁶ Poleg komunizma so liberalci zavračali tudi drugi dve totalitaristični ideji in sistema moderne – italijanski fašizem in nemški nacizem. Zanje sta predstavljala nesprejemljivo idejno in politično izbiro, pri čemer so opozarjali še na grobo fašistično protislovensko politiko; zaradi spretnih nacističnih političnih potez pa sprva niso jasno videli nevarnosti nacifikacije nemštva na Slovenskem in so proti njemu nastopali le na narodnostni podlagi. Sicer pa so poudarjali, da fašizem in nacizem pomenita trajno grožnjo za evropski mir, in bili prepričani, da ju čaka zgodovinski potop.¹⁵⁷

¹⁵² Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 2 del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67–133). Ljubljana 1999, str. 400. O protikomunistični usmeritvi SKS in NSS gl. Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 115, 117.

¹⁵³ Perovšek, Na poti v moderno, str. 125–130.

¹⁵⁴ Prav tam, str. 129; Jutro, št. 2, 2. 1. 1921, uvodnik z dne 1. januarja; Jutro, št. 181, 3. 8. 1921, uvodnik z dne 2. avgusta; Jutro, št. 131, 3. 6. 1924, uvodnik z dne 2. junija.

¹⁵⁵ Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 185–186. Slovenski liberalci so na svojo protisemitsko naravnost spomnili že kmalu po nastanku jugoslovanske države. Na zboru zaupnikov JDS, 6. 7. 1919 v Ljubljani, so sprejeli posebno resolucijo proti Judom, v kateri so od jugoslovanske vlade zahtevali, naj posveti naraščajočemu priseljevanju Judov največjo pozornost ter ga z vsemi dopustnimi sredstvi omejuje. (Perovšek, Programi političnih strank, str. 32.)

¹⁵⁶ SN, št. 88, 18. 4. 1920, Ivan Tavčar: Komunizem?

¹⁵⁷ Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 191–193; Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 441; Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Ljubljana 1966 (dalje Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji), str. 109, 110.

Liberalci so vprašanje sobivanja na Slovenskem obravnavali tudi z njegovega socialnega in gospodarskega vidika. Najbolj relevantne poglede o tem vprašanju je v dvajsetih letih oblikovala JDS/SDS, v tridesetih pa JRKD/JNS, ki je bila v tem času enotna politična organizacija slovenskega liberalizma. V dvajsetih letih so omenjeno problematiko obravnavale tudi druge liberalne stranke, vendar so bodisi delovale le kratek čas (liberalne stranke v Prekmurju, ki so se načelno zavzemale za splošno blaginjo vseh stanov) bodisi so na tem področju zagovarjale enaka stališča, kot jih je poudaril program JDS (slabo leto in pol delujoča obnovljena NNS).¹⁵⁸ Nekatere pa so se posvetile predvsem problemom enega (kmečkega) stanu, kot npr. SKS, ki je obenem zagovarjala tudi vse utemeljene socialne zahteve drugih stanov,¹⁵⁹ oziroma so se zavzele predvsem za vzajemno sobivanje vseh pripadnikov delovnega ljudstva (NSS); ti naj bi skupaj nastopili proti kapitalističnemu razredu in po evlucijski poti ustvarili socialistično družbo socialno in politično enakopravnih državljanov. NSS je kasneje ta program opustila. Sredi dvajsetih let se je začela približevati SDS in se nato v njej utopila.¹⁶⁰

Vprašanje socialno-gospodarskega sobivanja na Slovenskem je v JDS po oblikovanju Kraljevine SHS obravnaval Gregor Žerjav. Zavzel se je za omilitev razrednih in stanovskih bojov, ki naj bi jo dosegli z združevanjem duševnih in ročnih delavcev po stanovskih interesih. Ti naj bi nato prek svojih zbornic volili drugi parlamentarni dom, namenjen obravnavi gospodarskih vprašanj. Obenem je odločno zagovarjal pravico do zasebne lastnine. Omejili bi jo lahko le s posebnimi zakoni, ko bi to zahtevali močni in po drugi poti nedosegljivi javni interesi. Žerjav je obravnaval tudi vprašanje pravice do dela, ki je pravica vseh, z vsemi iz nje izhajajočimi zagotovili ob boleznih, starosti in nezgodi. V zvezi s socialno-gospodarsko problematiko se je ustavil še pri vprašanju vrednotenja dela. Poudaril je, da »ne moremo dovolj odločno odkloniti zahteve komunistov, *naj se vse delo brez ozira na izobrazbo, na izvežbanost, na riziko, na sposobnost delavca enako plačuje*. Tako načelo bi uničilo vse veselje do napredka.« Skladno s tem je tudi ponovno nastopil proti revolucionarnemu komunističnemu razrednemu stališču.¹⁶¹

Takšne socialno-gospodarske poglede, zlasti stanovsko utemeljeno načelo socialnega sobivanja, je slovenski liberalizem v tridesetih letih, ko se je težišče sodobnega političnega delovanja preneslo na gospodarska in socialna vprašanja, vsebinsko še razširil.¹⁶² To je bil čas utrjevanja misli o korporacijskem sistemu države in »novem človeku«, ki bo sposoben sodelovati pri graditvi »novega« reda, to

¹⁵⁸ Slovenska novejša zgodovina, str. 230; Perovšek, Programi političnih strank, str. 57–58.

¹⁵⁹ Perovšek, Programi političnih strank, str. 30. Enake poglede je zagovarjala tudi Slovenska kmetijska stranka, v katero sta se leta 1926 združili SKS in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (SRSKD). Prav tam, str. 169–174.

¹⁶⁰ Perovšek, Programi političnih strank, str. 33; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 215–218.

¹⁶¹ Jutro, št. 53, 22. 10. 1920, Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani.

¹⁶² Vidovič - Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. XI.

je novega načina socialnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja.¹⁶³ Liberalci so nasproti revolucionarnemu načelu razrednega boja poudarjali t. i. socialno solidarnost, potrebo posega države proti kapitalističnemu načelu s ciljem zaščititi socialne interese večine.¹⁶⁴ Hkrati so se v okviru t. i. nacionalnega solidarizma zavzemali za disciplinirano ali nadzorovano demokracijo, ki bo zmožna rešiti socialno-gospodarske in kulturne probleme v interesu celote. Obenem so zavračali vsak totalitarizem, bodisi z leve bodisi z desne.¹⁶⁵ Načelo skladnosti in solidarnosti vseh slojev, poudarjanje dirigiranega gospodarstva in priznavanje zasebne lastnine kot temeljnega pogoja za uspešen nadaljnji gospodarski razvoj so v tridesetih letih v liberalno socialno-gospodarsko doktrino vpeli tudi koncept stanovske oziroma korporativne ureditve države. Ta koncept se je v tem času – na takšnih ali drugačnih idejnih temeljih – preizkušal v različnih državah, tako tudi v Jugoslaviji oziroma v Sloveniji.¹⁶⁶

Liberalci so svoj stanovsko-korporativni koncept, ki je presenetljivo spominjal na Tavčarjevo zamisel o harmoničnem in kot stroj organiziranem narodnem, političnem in gospodarskem življenju, utemeljevali na vztrajnem delu za omilitev tedanje gospodarske krize in za splošno izboljšanje življenjskih razmer.¹⁶⁷ Na tem področju sta si liberalni ban Dravske banovine dr. Drago Marušič in njegov posvetovalni organ, banski svet, ki so ga sestavljali le privrženci JRKD/JNS, v prvi polovici tridesetih let prizadevala omiliti gospodarsko-socialno krizo v Sloveniji. V oteženem gospodarsko-finančnem položaju sta pripomogla k nadaljnjemu razvoju številnih gospodarskih panog in kulturno-prosvetnih dejavnosti, opazen je bil tudi prispevek k izboljšanju razmer na področju zdravstva in socialnega skrbstva ter k izvajanju javnih del, s katerimi je banovina blažila zaostren položaj socialno ogroženih plasti prebivalstva.¹⁶⁸ Drugače pa je liberalizem v svoji socialno-gospodarski misli zagovarjal »potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov zainteresiranih slojev pod pogojem, da vpliva država po pravu svoje vrhovne oblasti na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru«. ¹⁶⁹ Ko je Jutro pojasnjevalo tako socialno-gospodarsko usmeritev JNS, je poudarilo, da je »s tem svojim programskim stališčem /.../ JNS zapustila zastarele liberalne nazore o gos-

¹⁶³ Prav tam, str. XVI in 243.

¹⁶⁴ Prav tam, str. 244; Anka Vidovič - Miklavčič: Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberalne proveniencie 1929–1940. V: Zgodovinski časopis, 1990, št. 2 (dalje Vidovič - Miklavčič, Pogledi na francosko revolucijo), str. 224.

¹⁶⁵ Vidovič - Miklavčič, Pogledi na francosko revolucijo, str. 224–225; ista, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 244.

¹⁶⁶ Vidovič - Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. XVII.

¹⁶⁷ Jutro : ponedeljska izdaja, št. 45a, 9. 11. 1931, Triumf narodne in državne misli.

¹⁶⁸ Stiplovshek, Banski svet Dravske banovine 1930–1935, str. 255–260. Kljub svojemu značilnemu socialnemu ekskluzivizmu so bili med liberalci tudi taki, ki so malim ljudem osebno pomagali, da so lažje preživeli znotraj svojih ozkih gmotnih razmer. Tako Mira Mihelič piše, da so pred pisarno Alberta Kramerja v stavbi, kjer je imel svoje prostore časopis Jutro, »vsakega prvega v mesecu stale njegove 'tobakarice', kronske upokojenke, za katere se je zaman trudil, da bi jim zvišali pokojnino, pa jim je dodajal iz svojega žepa«. (Mihelič, Ure mojih dni, str. 64)

¹⁶⁹ SN, št. 164, 21. 7. 1933, Načela in smernice Jugoslovenske nacionalne stranke.

podarskih in socialnih problemih.«¹⁷⁰ »Liberalna demokracija je v političnem, gospodarskem in socialnem pogledu pokopana,« je leta 1935 zagotavljal pisec v reviji slovenskih liberalno-unitarističnih kulturnih in znanstvenih delavcev Misel in delo. »Če je pa temu tako, bi s te strani ne smelo biti nobenega ugovora proti korporativizmu.«¹⁷¹ Ob oblikovanju svojih socialno-gospodarskih rešitev pa je konkretno delo liberalizma v socialnem vprašanju, razen v prizadevanju liberalne banske uprave v prvi polovici tridesetih let, »docela odreklo, ker ga je prehiteval (katoliški – op. J. P.) nasprotnik ne glede na to, da se je to delo močno križalo s po sili razmer kapitalistično usmerjenim delom na gospodarskem področju.«¹⁷²

Zagotovo najbolj svojevrstne poglede pa so liberalci zagovarjali v vprašanju narodnega sobivanja. Tu so ravnali na dvojen način. Iz razumljivih zgodovinskih vzrokov so bili sestavni del splošnega narodnega nastopa proti Nemcem in nemštvu na Slovenskem po prvi svetovni vojni (izrinjanje Nemcev iz državne uprave in šolstva, razpuščanje in zaplemba lastnine številnih nemških kulturnih in drugih društev, oviranje politične organiziranosti Nemcev neposredno po vojni), v drugi polovici tridesetih let pa so podpirali vsesplošni odpor slovenske javnosti proti nemštvu in nacističnim izzivanjem.¹⁷³ Povsem drugačen odnos pa so oblikovali do jugoslovanskih narodov. Kot smo že opozorili, so se v narodnem vprašanju, ki je eno od najpomembnejših, občutljivih in zapletenih problemov novejše zgodovine in sedanjega časa, postavili na stališče jugoslovanskega nacionalnega integralizma in z njim povezanega državnega centralizma. Sobivanje z drugimi jugoslovanskimi narodi so razumeli kot narodno, jezikovno, kulturno, politično in socialno-gospodarsko spojitve Slovencev z njimi, kar je bilo vsekakor presenetljivo glede na liberalni boj za slovensko narodno individualnost in njeno uveljavitev v avstrijski dobi.

Vzrok, zakaj je prišlo do omenjenega preobrata v narodnopolitičnih pogledih slovenskega liberalizma v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, je bil v tedanjem liberalnem prepričanju, da je z njenim nastankom nastopil čas velike jugoslovanske sinteze. Jugoslovanska nacionalna enotnost, ki jo zgodovinsko omogoča prav obstoj jugoslovanske države, naj bi namreč bila edini logični sklep do tedaj nepovezanega razvoja separiranih jugoslovanskih etnij. Le-te naj bi v centralistični Jugoslaviji, ki bo izravnala vse zgodovinske, kulturne in državnopravne razlike med njimi, končno dosegle svojo celostno narodnostno uresničitve. Izrazilo bi jo njihovo zbiranje v novo, višjo in zgodovinsko močnejšo jugoslovansko narodno skupnost, ki vsaki med njimi šele osmišlja njen celotni dotedanji narodnoemancipacijski napor; hkrati pa ji, pretopljeni in povzdignjeni v jugoslovanski državni narod, zagotavlja resnično

¹⁷⁰ Jutro, št. 170, 23. 7. 1933, Po kongresu JNS.

¹⁷¹ M. G. V.: Korporacijska država v Italiji. V: Misel in delo, 1935, št. 5, str. 123.

¹⁷² Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 194.

¹⁷³ Ervin Dolenc: Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana 1996, str. 23–62, isti, Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnim vojnama. Ljubljana 2010, str. 21–37; SNZ, str. 398; Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 147–148, 166.

svobodo in omogoča začeti njen vsejugoslovanski življenjski razmah.¹⁷⁴ Gregor Žerjav je to izrekel takole: »Slovenski del naroda prevesti v jugoslovenstvo, /.../ združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.«¹⁷⁵

Po drugi strani pa je slovenske unitaristično-centralistične liberalne politične sile k jugoslovanskemu unitarizmu in centralizmu navedel tudi konkreten ideološki, politični in gospodarski premislek. Ideja jugoslovanstva, ki jo je učinkovito izrabljal velikosrbski narodno in politično nadvladovalni program, jim je namreč služila tudi kot nadvse prikladno sredstvo za politično sodelovanje z Beogradom. Obenem pa jim je omogočila, da so v svojem trajnem spopadu s katoliško stranjo v unitaristično in centralistično utemeljeni jugoslovanski državi nadgradili boj z avtonomistično usmerjeno SLS. Jugoslovanstvo je celo postalo nova oblika liberalnega kulturnega boja proti slovenskemu katoliškemu gibanju. Liberalizem se ji je tako močno zavezal, da je Jutro sredi dvajsetih let zapisalo naslednje bojno opozorilo: »Klerikalci so danes v srečnem položaju, da jim ni treba preišljevat, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji.«¹⁷⁶ Poleg tega so liberalni unitarizem in centralizem utemeljevali tudi gospodarski razlogi. Enoten jugoslovanski prostor je namreč v primerjavi z manjšim slovenskim zagotavljal bistveno večje možnosti za dejavnost na gospodarskem področju, to pa je omogočalo širše kroženje liberalnega trgovskega in bančnega kapitala.¹⁷⁷

Liberalci so svojo najpomembnejšo politično zmago v prvi jugoslovanski državi dosegli kot zagovorniki jugoslovanskega unitarizma. S pomočjo glasov SKS in JDS je bila izglasovana unitaristična in centralistična vidovdanska ustava, ki je potrjevala, da integralistično jugoslovanstvo ni le namišljena pač pa tudi formalno veljavna narodnopolitična pot. V zagovarjanju te poti sta dosledno vztrajali JDS/SDS in JRKD/JNS ter s tem opredelili temeljni značaj slovenskega liberalizma v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Tega ni spremenil niti slovenski avtonomizem liberalne smeri, ki ga je v prvi polovici dvajsetih letih utemeljila NSS, v drugi polovici pa nekdanji kmetijci, povezani v Slovenski kmetijski stranki.¹⁷⁸ Liberalni unitarizem in centralizem pa v svoji nacionalni politiki med Slovenci ni uspel. Med slovenskimi ljudmi so namreč imele podporo le tiste politične sile – na čelu s SLS –, ki so se bojevale za slovensko narodno emancipacijo ter suveren in enakopraven položaj slovenskega naroda v jugoslovanski državi.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Jurij Perovšek: Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 14.

¹⁷⁵ Jutro, št. 31, 5. 2. 1924, Jugoslovanska demokracija na pohodu : veličasten zbor zaupnikov JDS v Ljubljani.

¹⁷⁶ Jutro, št. 18, 23. 1. 1926, uvodnik z dne 21. januarja.

¹⁷⁷ O vzrokih liberalnega jugoslovanskega unitarizma in centralizma v prvi jugoslovanski državi gl. podrobneje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 28–109.

¹⁷⁸ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 112–276.

¹⁷⁹ Jurij Perovšek: Kulturnopolitični koncepti jugoslovanskega unitarizma pri Slovencih v letih 1918–1929. V: Sodobnost, 1990, št. 8–9, str. 857.

VII

Liberalizem je tudi v času med svetovnjima vojnoma živel mimo večine slovenskih ljudi. Zaradi svojih idejnih, socialno-gospodarskih in narodnopolitičnih stališč se tako kot v avstrijski dobi ni uspel zblížati s slovenskim, večinoma katoliško, krščanskosocialno in avtonomistično usmerjenim ljudstvom in tudi ni bil pripravljen – enako je veljalo tudi obratno – sobivati z drugimi idejnopolitičnimi usmeritvami na Slovenskem. Če je do tega v maloštevilnih primerih prišlo, je bila to posledica trenutnih političnih razmer oziroma razporeditve moči v Sloveniji in jugoslovanski državi. Kratek oris takega sobivanja nam pokaže, da je liberalna stran na Slovenskem leta 1919 sodelovala z JSDS v okviru Deželne vlade za Slovenijo, medtem ko je bila v njej s SLS, razen v temeljih narodovih vprašanjih, bolj ali manj v spopadu. V drugi polovici dvajsetih let je sobivala tudi v politično koristni povezavi nekdanjih samostojnih kmetijcev s SRSKD v Slovenski kmetijski stranki. V jugoslovanskem okviru je v letih 1918–1921 sobivala s SLS in JSDS v beograjski vladi, konec dvajsetih let so bili slovenski liberalci povezani s federalistično usmerjeno Hrvaško kmečko stranko in črnogorskimi federalisti v Kmečko demokratični koaliciji, leta 1938 pa so se za volitve v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije povezali z enim od blokov Mačkove opozicijske liste. Slovenski unitaristični liberalizem je med letoma 1931–1935 sobival še z režimom kraljeve diktature, potem ko je sobivanje z njim prekinila SLS. Ves čas Kraljevine SHS/Jugoslavije je sobival še z liberalnimi in demokratičnimi, občasno pa tudi z drugimi jugoslovanskimi unitarističnimi silami. Mimo vodilnih liberalnih političnih krogov je z liberalne strani v drugi polovici tridesetih let prišlo še do sobivanja demokratično preobrazenega slovenskega sokolstva z drugimi demokratičnimi, narodnoemancipacijskimi, narodnoobrambnimi in protifašističnimi skupinami v ljudskofrontnem gibanju. Demokratično sokolstvo se je januarja 1941 začelo zblíževati tudi s Komunistično partijo Slovenije in na tej podlagi vstopilo v Društvo prijateljev Sovjetske zveze. V okviru JNS pa so njeni mlajši člani (Mladina JNS) v istem času, to je, kot so poudarjali, »na prelomu med dvema dobama«, v prizadevanju za obnovo demokratičnih načel sprožili akcijo po združevanju tedaj na množico različnih strank in skupin razcepljenih slovenskih liberalnih sil, h kateremu so povabili tudi predstavnike socialistične stranke.¹⁸⁰

Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi od začetka njegovega samostojnega političnega organiziranja do druge svetovne vojne na Slovenskem pokaže, da je (bil) omenjeni problemski kompleks najtrši oreh v življenju slovenske družbe in naroda v novejši zgodovini. Zrasel je iz medsebojnega slovenskega idejnega in političnega zanikanja

¹⁸⁰ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 258–268; isti, Oris življenja in dela Josipa Rusa, str. 13–15; Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 83–114, 263–265; Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 272–290; Vidovič - Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 227–233; Vasilij Melik: Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1–2, str. 23.

ter izključevanja, ki se je prek različnih nosilcev in v različnih zgodovinskih položajih marsikdaj izrazilo v zlem sovraštvu med temeljnimi zgodovinskimi političnimi tabori na Slovenskem. Liberalci v tem niso bili ne izjema in ne pravilo, čeprav je idejni boj na Slovenskem začela katoliška stran. Njihovo nasprotovanje političnemu katolicizmu, ki je bilo najostrejše na (nekdanjem) Kranjskem, se je »vse manj utemeljevalo v modernosti in njenih vrednostnih podlagah, vse bolj pa na kulturnem boju in protikatoliških ideologijah«. ¹⁸¹ Tako je liberalizem – kar je veljalo tudi za njegov odnos do socialističnega in komunističnega gibanja – s svojim primerom le potrdil tedanjo ozko in obremenjujočo idejno in politično ter v precejšnji meri tudi stanovsko samozadostno oziroma hierarhično totalitetno socialno držo Slovencev. Ta v sebi ni imela dovolj prostora za uravnovešeno dožemanje *drugega*.» V nazorsko diferenciranem svetu, ki priznava legitimnost sleherne iskrene vesti, pa se morajo ljudje vsaj kot občani in državljani zadovoljiti s soglasjem v temeljnih tezah, ki so v skupnem življenju neobhodno potrebne. Obseg teh skupnih spoznanj in norm je nujno različen. Če takega dogovora ni, nastopijo strahote duhovne državljanske vojne, ki poznajo samo radikalna gesla in se zadovoljujejo samo z uničenjem nasprotnika. ¹⁸² To je bila zagotovo slaba zgodovinska popotnica, ki so si jo Slovenci pripravili v času do druge svetovne vojne in ki se je neusmiljeno polastilo nakopičeno medsebojno slovensko sovraštvo med njo.

Jurij Perovšek

THE QUESTION OF THE IDEOLOGICAL, POLITICAL, SOCIAL AND NATIONAL
CO-HABITATION IN THE LIBERAL POLITICAL THOUGHT AND PRACTICE
BETWEEN 1891–1941

S u m m a r y

The question of co-habitation in its ideological, political, social and national dimensions between the last decade of the 1890s until the beginning of World War II in Slovenia shows that in this period the Slovenian liberals acknowledged, as far as the question of the ideological guidelines for the Slovenian national-political development was concerned, that everyone had the right to the optional profession of their religion. However, this should remain at the personal level and should not have any effect on the social or political actions of the individuals. In line with this principled standpoint the liberals led a fierce cultural struggle against the Catholic political camp in the Austrian period, which was most evident in Carniola. Ideologically and politically they also strongly opposed the Marxist social-democratic workers' movement. These ideological-political standpoints were in line with the socio-economic viewpoints of the Slovenian liberalism, which emphasised the bourgeois social exclusivism. The liberals never accepted either social democracy or Christian socialism, and they opposed the Catholic socio-economic activities even more. Throughout the Austrian period they kept arguing for social distinction, even if at the declarative level they emphasised the principle of equality of all social strata. They acknowledged one of the basic conditions for the democratic and common management of public affairs and political life – the universal and equal right to vote – as late as in 1908. Until 1918 the Slovenian liberal policy also consistently strengthened the principle of total

¹⁸¹ Janez Markeš: Točka nacionalnega nesporazuma. Ljubljana 2001, str. 252; Kos, Duhovna zgodovina Slovencev, str. 117, 120.

¹⁸² Tominšek Perovšek, Francišek Lampe – Zmerno, z ljubeznijo, str. 176.

denial of each other, also in their attitude towards the Jews. Namely, anti-Semitism as the inseparable aspect of the ideological character of the Slovenian liberal camp kept appearing and was preserved since the beginnings of the liberal camp's organisation in the 1860s until its decline in the period between both World Wars. The same was also characteristic of the Catholic and Marxist camps. As far as the attitude towards the Germans and Italians was concerned, the liberals argued for the equal national co-habitation of Slovenians and these nations.

Between the World Wars, when the Slovenian politics had the best conditions for its development in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (since 1929 in the Kingdom of Yugoslavia), the liberals kept opposing any abuse of religion by the parties, similar as in the Austrian period. In the social context they supported the balanced social development of all social strata, especially the socially weak, emphasising that a one-sided social predominance of the economically weaker strata was non-democratic. Thus they only acknowledged the ideological co-habitation with the Catholic camp in principle, but in reality they kept maintaining the unappeasable political standpoint related to the cultural struggle. Equally they acknowledged the social co-habitation in principle, while in reality they argued for the bourgeois social exclusivism with regard to social issues. This exclusivism was relaxed in the 1930s by placing an emphasis on the principle of harmony and solidarity between all social strata. However, as the liberals acknowledged private property as the basic condition for successful economic development, they supported the concept of planned economy, corporatist state and the so-called authoritative democracy. Between the World Wars the liberals, on the basis of their liberal-democratic maxims, rejected the totalitarian systems of the modernity (communism, fascism and Nazism), either refusing to share the social and political space with them (communism) or drawing attention to their anti-democratic and nationalistic character, which was a threat to world peace (fascism, Nazism). For the liberals, communism, fascism and Nazism were inadmissible ideological and political choices. Similarly they did not support the equal social and political position of women during most of the period between the World Wars, since between 1920 and 1939 they opposed the women's suffrage due to the threat it supposedly represented as the tool of the political Catholicism. However, about a year before the beginning of World War II in Slovenia they consented to a constructive measuring of the political forces, based on the political will of men as well as women. In the First Yugoslavia the liberals saw the question of the ideological, political, confessional and social co-habitation selectively. It was based on their ideological, political and social viewpoints, revealing their static outlook on the Slovenian society and ideological incompatibility stemming from the cultural struggle. This severely limited the will of the liberal camp for the assertion of the principle of co-habitation in Slovenia. Its limitation only had democratic contents in relation to the Italian fascism and German Nazism, while in light of the principled rejection of the totalitarian basis of communism the liberals supported even the most radical ways of fighting the activities of the revolutionary Slovenian or Yugoslav People's Party.

As far as the national question was concerned, in the 1920s the majority of the liberal politics argued for the absolute national co-habitation with the other Yugoslav nations, that is, for the opinion that Slovenians, Croats and Serbs do not represent separate national entities at all; that they form a single Yugoslav nation, whose parts (»tribes«) they are. In the 1930s this opinion was supported by the whole liberal politics. Immediately after World War I the liberals joined the general national opposition against the Germans, due to understandable historical reasons, while in the second half of the 1930s they supported the general resistance of the Slovenian public against the Germans and the Nazi provocations.

The question of the ideological, political, social and national co-habitation in the liberal political thought and practice since the beginning of the independent political organisation of the Slovenian liberalism in 1891 and until World War II in Slovenia indicates that this complex problem has been the hardest issue to address in the life of the Slovenian society and nation in the recent past. It stemmed from the Slovenian mutual ideological and political denial and exclusion, manifesting itself in various forms and different historical situations, frequently in severe hatred between the basic historical political camps in Slovenia. The liberals were no exception and also no rule as far as this was concerned, even though the ideological struggle in Slovenia was initiated by the Catholic side. The

liberals' opposition to the political Catholicism was less and less often based on modernity and its underlying values, and increasingly frequently on the cultural struggle and anti-Catholic ideologies. Thus with its example liberalism – which also held true of its attitude to the socialist and communist movement – only confirmed the restrictive and aggravating ideological, political, largely also corporatist–self-sufficient or hierarchic–total social attitude of Slovenians at that time. This attitude did not contain enough room for a balanced perception of the others. This surely resulted in heavy historical baggage, which Slovenians had gathered in the time up to the World War II and which had been added to abundantly by the mounting mutual hatred among them during World War II.